

ARAPÇA EZAN YASAĞI VE KALDIRILMASI

Zakir AVŞAR* - AyŐe Elif EMRE KAYA**

ÖZET

Erken Cumhuriyet döneminde yönetim, ülkenin dönüşümünü sağlamak için bazı ilkeler hedeflemiş ve bu doğrultuda da inkılaplar gerçekleŐtirmiŐtir. Bu ilkelerden olan laiklik çerçevesinde üzerinde durulan konulardan biri de ibadete çağrının dili olmuştur. Laikliğin yorumlanıŐ biçimi olan çağdaşlaşmak ve millî bir toplum oluşturma hedefinden hareketle ibadete yapılan çağrının Türkçe olması gerekliliği üzerinde durulmuŐ ve bunun bir din meselesi olmayıp, dil meselesi olduğu yönünde vurgu yapılmıştır. Bu yönde ilk adımda bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenleme, yönetim tarafından dil meselesi olarak yansıtılsa da, halk bunu dine müdahale olarak görmüş ve uygulamak konusunda isteksiz davranmış yer yer ciddi tepkiler göstermiŐtir. İlerleyen yıllarda bu ihlallerin artması üzerine yönetim düzenlemeyi bağlayıcı hale getirmiş ve kanunlaŐtırmıŐtır. Bu haliyle çok partili hayata geçiş sürecine gelinmiş, yeni dönemin konjonktürel ortamı millî bir yapıyı güçlendirmeden çok, uluslararası yapılara angaje olma biçiminde ortaya çıkmamasıyla birlikte, yönetim de katı biçimde uyguladığı bazı ilkelerini gevŐetmiŐtir. Özellikle de Demokrat Parti'nin kurulmasıyla oluşan rekabetçi yapılanmada halkın rahatsızlık duyduğu konular önem kazanmıştır. Bu ortamda halkın da tepkisini çeken Arapça ezan yasağının kaldırılması gündeme gelmiştir. Kısa süre sonra da gerçekleştirilen seçimlerde yönetimi devralan Demokrat Parti halkın bu yöndeki isteğini yerine getirmiş ve Arapça ezan yasağını kaldırmıştır.

Bu çalışma yasağ ve kaldırılması süreçlerinde Türkçe ezanı ve çok partili hayatla birlikte dinî özgürlükler alanında yaŐanılan yansımaları, keza buna bağlı olarak da Arapça ezan yasağının kaldırılması konularını ele almaktadır. Çalışma yapılırken, literatür taraması gerçekleştirilmiş ve buna ek olarak, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde var olan konuya ilişkin tüm bilgi ve belgelere birinci elden kaynaklara ulaşılmış; dönemin önemli gazeteleri taranmış, konuyla ilgili haber ve köşe yazıları tespit

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo TV Sinema Bölümü,
zakiravsar@gmail.com

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, elifmrekaya@gmail.com

edilerek notlar alınmış ve bunların hepsi çalışmanın akışı içerisinde değerlendirilmiştir. Üzerinde az çalışılan, orijinal konulardan biri olan ezan düzenlemesine ilişkin bu makale, siyasal iletişim disiplini bakımından öneme sahip olmakta olup, bu alana özgün ve nitelikli bir katkı sağlama hedefi taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Ezan, Arapça Ezan, Demokrat Parti, Basın.

BAN ON ARABIC AZAN AND ITS LIFTING

ABSTRACT

During the early republican period, the government focused on some principles and made some revolutions for the transformation of the country. Language of the call to prayers was one of the emphasized issues within the scope of secularism. In line with the aim of modernisation and creating a civil society, it was emphasized that the language of call to prayer should be in Turkish language and that it was not a religious issue but a language problem. Then, the first arrangements were made based on this idea. Although the said arrangement was reflected as a language issue by the government, the public viewed it as an interference to the religion, acted reluctantly to follow it and even reacted strongly in some cases. In the upcoming years, upon increasing violations, the government made the said arrangement a binding one through legislation. However, with the new multi-party era where the focus of the conjunctural ambient was being engaged to international structures rather than strengthening the national structure, the government loosened some of the principles. The issues which the public was feeling uncomfortable with became important especially after the establishment of the Democrat Party. In the period, removing the ban on call to prayer drawing reaction of the public came to the fore. The Democrat Party taking control of the government in the elections held in a short span of time fulfilled the request of the public and removed the ban on call to prayer in Arabic language.

The present study includes the reflections of Turkish azan and multi-party life on religious freedom during the era when Arabic azan was banned to be lifted afterwards. While conducting the study, a literature review was made in addition to reviewing and evaluating all the related data and documents available at the General Directorate of State Archives, all the important newspaper of the era together with the news and articles. The present study on a rarely studied subject, namely azan, has an importance in terms of political communication discipline and aims at making a unique and high-quality contribution in this regard.

Key Words: Turkish Azan, Arabic Azan, Democrat Party, Press.

GİRİŞ

Erken Cumhuriyet döneminde laiklik ilkesi kapsamında din alanında düzenlemelere gidilmiştir. Yönetimin laiklik ilkesi çerçevesinde hedefi, “çağdaşlaşmak, çağdaş bir toplum oluşturmak ve millî bir devlet kurmak” olarak ifade edilmiştir (Dağıstan 1999: 395). Din alanında yapılan düzenlemelerde de “millileştirme” kaygısı ön planda tutulmuştur. Keza, ezanın Türkçeleştirilmesi yönünde yapılan çalışmalar bu hedef doğrultusunda geliştirilmiş bir proje olarak karşımıza çıkmıştır. Öyle ki, Atatürk Türkçe ezana giden yolu ifade ederken, ezanın bir çağrı olması ve bu yapılan ibadete çağrısının da Türklere yapılması göz önüne alınarak, bunun anlamadıkları bir dilde değil, kendi dilleriyle olması gerektiğini belirtmiştir (Toker 1991: 46). Bu doğrultuda 1932 yılında bir genelge yayımlanmıştır. Fakat Burçak’ın da ifade ettiği gibi (1998: 55) bu bağlayıcı hale büründürülmemiş, kanunlaştırılmamıştır. Bu genelgeye kamuoyunun tepkisi yoğun olmuş, ülkenin pek çok kent ve köyünde bu düzenlemeye yönelik çok ağır, önemli itirazlar yükselmiştir. İnsanlar devletle ve hükûmetle ilişkilerinin bozulmasını göze alma pahasına, bu inkılabı ciddi şerhler düşmüşlerdir. Arapça ezan okunma yasağının yer yer delinmesi ve olayların mahkemeye intikal etmesi, mahkemelerin de zaman zaman karar vermekte zorlanmaları ile birlikte, konunun bir kanun bağlayıcılığına dönüştürülmesi gereği doğmuş (Öymen 2004: 486) ve yasak katı bir şekilde uygulanmıştır. (Dikici 2008: 171) Bu tarihten itibaren devlete ve hükûmete karşı kimi zaman bağlılıktan, kimi zaman korkudan ötürü kısmi bir uygulama alanı bulunmakla birlikte, Türkçe ezan konusunda teskin edilemeyen bir itiraz sürekli dillendirilmiştir.

II. Dünya Savaşı Avrupa’da totaliter sistemlerin iflâsı ile son bulduğunda ise, Türkiye de kendi yapısını gözden geçirme gereğini hissetmiş, 1945 baharında San Francisco Konferansı’nda her türlü demokratik hareketlerin gelişmesine izin verileceğini duyurmuştur (Avşar 1992: 41). Böylelikle başlayan çok partili hayata geçiş süreci, yalnızca farklı siyasi partilerin oluşumuna ön ayak olmakla kalmamış, tek partili yıllarda konuşulamayan, tartışılmayan hususları özellikle de dinsel özgürlükler konusunu gündeme taşımıştır¹. Bu noktada şunu da

1 Türkiye’de demokrasiye geçiş, iç veya dış gerekçeler ya da her iki sebepten ötürü de olsa, CHP yöneticilerinin aldığı bir karardır. Bu nedenle de, Türkiye’de demokrasi, Batıdaki gibi oluşmamış, tıpkı modernleştirme projesinde olduğu gibi, halkın dışında geliştirilmiş, fakat içine nüfuz ettirilmeye çalışılmıştır. Böyle bir durum, Türkiye’de oluşturulmaya çalışılan demokrasinin, toplumsal alt yapının bir ürünü olarak gerçekleşmediğini ortaya sermektedir. Başka bir deyişle, Türkiye’de demokrasi bir üst yapı kurumu olarak tepeden inme ve bürokrasinin kararıyla gündeme gelmiştir. Bu nedenle, Türkiye’nin demokrasi tarihi, toplumsal tabandan gelen halk hareketleri ve toplumsal sınıfların bir kazanımı olarak değil, yöneticilerin algılama biçimleri ve izin verdikleri sınırlar çerçevesinde olmuştur (Avşar ve Emre Kaya 2012: 117).

belirtmekte fayda vardır ki, iktidarın dinî alandaki açılımları aslında dünya siyasetinin geldiği nokta ve Türkiye'nin bu gelişmeler içindeki yeri ile oldukça alakalıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki mücadele devam ederken Sovyetlerin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı yenilemeyeceklerini bildirmesi (Ahmad ve Ahmad 1976: 12) Türkiye'de "Sovyet fobisi"ni yeniden gündeme getirmiştir². Bu noktada din, komünizm tehlikesine karşı bir koruma kalkanı olarak işlevsel bir hale büründürülmüş ve farklı gerekçelerle dini alandaki kısırdanmalara bir ölçüde müsamaha edilen yeni bir politika uygulanmaya konulmuştur. Daha başka bir deyişle, erken cumhuriyetin millileştirme çerçevesinde yürütülen laiklik politikaları uluslararası konjonktürün etkisiyle birlikte gevşetilmiş, farklı bir yorum kazanmıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda CHP yönetimi özellikle de katı bir şekilde uyguladığı laiklik politikalarında esneklikler meydana getirmiştir (Zürcher 2000: 339)³.

Demokrat Parti'nin (DP) kuruluşu ile birlikte her alanda olduğu gibi dinsel özgürlükler konusunda da iki parti birbirleri ile "daha demokrat" olma ya da görünme konusunda yarışa girişmişlerdir. İktidar, kamuoyundaki olumsuz imajı kaldırmak ve olabildiğince muhalefetin eleştirdiği konuları boşa çıkarmak için uyguladığı politikalarını yumuşatma eğilimi içine girmiştir. Özellikle de din alanında yürütülen politikalarda bazı değişikliklere gidilmiştir⁴. DP ise, CHP'nin içinden kopmasına rağmen, onunla olan organik bağını yok sayarak ciddi bir muhalefet sergilemiş özellikle halkın rahatsız olduğu noktaları ön plana çıkarmıştır. Fakat laiklik konusunda temkinli davranmış, dinsel özgürlüklerle

2 Eroğul, bu durumun en çok Türk egemen sınıflarının işine yaradığını, bu şevkle körükleyerek, bir yandan dış politikada Batı bloğuna yaklaşılmasını sağladıklarını, öte yandan da içte halkın etkin politikaya sokulduğu bir dönemde kendileri için son derece tehlikeli olacak bütün sol akımları Moskova yani, düşman ajanı gibi göstererek ezdiklerini belirtmiştir (1998:22). Eroğul, egemen sınıfların Sovyet düşmanlığı temasını kullandığını ifade ederken, Bernard Lewis de dini canlanmanın en güçlü destekleyici öğelerinden biri olarak gördüğü tüccar sınıfın komünizme karşı her ek teminat şekline ilgi gösterdiklerinden bahsetmiştir(2000: 418).

3 Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, CHP yönetimi her ne kadar bazı esneklikler oluşturmaya çalışsa da, bazı hassas dengeleri hala gözettiği de Zürcher'in verdiği örnekten de anlaşılacağı üzere ortadadır. Zürcher, dinsel alanda yapılan bazı düzenlemeleri belirttiikten sonra, CHP'nin ceza yasasına devletin laik niteliğine saldıran propagandayı kesinlikle yasaklayan 163. maddeyi koymak suretiyle dinî tepkiye karşı önlem almaya çalıştığını ifade etmiştir (2000: 339).

4 Bu dönüşüm tarihi olarak özellikle yedinci parti kongresi işaret edilmiştir (Zürcher 2000:338-339). Kurultay sonrasında CHP, din siyasetinde bazı değişiklikler yapmış ve bir vicdan işi olan inancın her türlü taarruz ve müdahaleden korunması gerektiği anlayışını kabul etmiştir (Nal 2005: 139-140). Parti'nin Kurultay sonrası politika değişikliğine gitmesine sebep olarak uygulanan "dar laiklik anlayışına" yöneltilen eleştiriler gösterilmiştir (Toprak 2003: 247-248).

ilgili olarak net bir tavır takınmak yerine, toplantılarda seçmenlere vaat vermek ile yetinmişlerdir (Bigat Cerrahoğlu 1996: 10; Nal 2005: 143; Aktaran Şenşeker- ci 2000: 208-209)⁵. DP'nin bu belirsiz tutumu, “devletin laik temelinde hiçbir esaslı değişikliğe izin vermeyeceklerini vurgulamaya itina göstermeleri” nedeniyle *Sebilürreşat* gibi yayın organlarınınca temsil edilen İslamcı akımlar tarafından hakarete uğramalarına neden olmuş ve bunun da ötesinde içlerinde en önemli- leri olan Millet Partisi (MP) gibi daha köktenci bir takım muhalefet partilerinin kurulmasına yol açmıştır (Zürcher 2000: 339)⁶.

Bu bağlamda çok partili hayata geçiş sonrası yeni partilerin kurulması ile birlikte oluşan rekabet ortamında laiklik ilkesi çerçevesinde simgesel bir önem kazanan Türkçe ezan konusunda da tutumlar gevşetilerek, siyasi bir malzemeye dönüştürülmüş; bundan sonra da ezan muvafık, muhalif bütün partilerin halkın oyunu alma/alamama hesapları çerçevesinde değerlendirilen hassas bir denge oyununun parçası olmuştur.

1950 Milletvekili Genel Seçimleriyle DP iktidarı devralmıştır. Yeni iktidar- dan en büyük beklentilerden birisi Arapça ezan yasağının kaldırılması olmuştur. Nitekim bu beklentiler sadece DP tarafından karşılanmamış, aynı zamanda mu- halefete düşen CHP'nin de katkılarıyla cevaplanabilmiştir. Yasağın kaldırılma- sıyla birlikte, herhangi bir mani bulunmamasına rağmen, Türkçe ezan ile namaz çağrısı yapan bir tek cami, cemaat kalmamıştır.

Bu çalışma yasak ve kaldırılması süreçlerinde Türkçe ezanı, çok partili hayatla birlikte dinî özgürlükler alanında yaşanan yansımaları ve buna bağlı olarak Arapça ezan yasağının kaldırılması hususunu ele almaktadır. Çalışma ya-

5 Metin Toker, ezan dili konusunda CHP'nin net bir tavır olduğu bilgisini aktarır. Ona göre, demokrasiye geçildikten sonra Arapça ezana dönüş isteği bütün partilerde, CHP'de ama asıl DP'de yankı bulmuştur ve CHP'nin bazı konularda, bu arada dinî konularda ufaktan ufağa da olsa ödünler verdiği de bilinmektedir. Fakat ezanın dili konusunda ne açıktan ne kapalı kapılar arkasında vaatte bulunmamıştır (1991: 47).

6 *Sebilürreşat*'ın sahibi ve başyazarı olan Eşref Edip, bir yandan özgürlük ve demokrasi yolunda verdiği savaşımla Bayar'ı överken; diğer yandan partisinin din siyasetini açıklamadığı için eleştiriyordu. Edib'e göre halk, en çok DP ile CHP'nin din siyaseti arasındaki farkı bilmek istiyordu. Ayrıca yazara göre halk, DP'nin din siyasetini ve bu konuda özellikle de şunları merak ediyordu: Müslümanlar DP döneminde peygamberin dilinde ibadet edebilecekler mi? Diyanet İşleri Başkanlığı devlete bağlı bir kurum olmaya devam edecek mi? Din eğitimi ne olacak? Yazar, bunları sorduktan sonra, Bayar'ın bu konularda sustuğunu, partisinin din siyasetini halk kitleleri önünde dile getirmese bile; gazetelerinde, broşürlerinde, TBMM kürsüsünde açıklayabileceğini belirtiyor ve bir parti liderinin en önemli görevinin partisinin din siyasetini açıklamak olduğunu ileri sürüyordu (Aktaran Nal, 2005:144).

pılırken, çok ciddi bir literatür taraması gerçekleştirilmiş; konuya ilişkin her ne bilgi varsa ulaşılmaya çalışılmıştır. Ek olarak, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde var olan konuya ilişkin tüm bilgi ve belgelere ulaşılmış; dönemin önemli gazeteleri taranmış, konuyla ilgili haber ve köşe yazıları tespit edilerek notlar alınmış ve bunların hepsi çalışmanın akışı içerisinde değerlendirilmiştir.

Üzerinde az çalışılan, orijinal konulardan biri olan ezan düzenlemesi, iletişim disiplini bakımından birkaç önem taşımaktadır. Birincisi takdir olunacağı üzere, ezanın bizatihi kendisinin bir ileti olmasından kaynaklanmaktadır. Bu iletinin kaynak ve alıcı arasındaki iletişim trafiği içinde kaybolmaması, yerine ulaşıp ulaşmaması elbette ki, iletişimcilerin üzerinde durup değerlendirmesi gereken hususlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, ikinci olarak dil konusu öne çıkmaktadır. Mesajın dilinin alıcı tarafından anlaşılabilir olması, mesajın kodlarının çözümü bakımından önem taşımaktadır. İşte tam bu noktada, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dinî hayatın güncellenmesi, ibadetlerin bidat ve hurafelerden temizlenmesi, toplumun ileri, kalkınmacı bir anlayışı benimsemesi için her konuda aydınlatılması gibi hususlar öne çıkmaya başlamıştır. İnsanların anlamadıkları bir dilde ibadet ettikleri, dolayısıyla dinin emir ve yasaklarının içeriğine dair bir bilgiye sahip olmadıkları; dinî hayatın daha anlaşılabilir ve yararlı bir boyuta taşınması, laikliğin benimsetilmesi için Kuran'ın Türkçe mealinin hazırlanması, namaz ibadetinde sure ve duaların, hutbe ve vaazların ve ezanın Türkçeleştirilmesi gibi bir takım öneriler ileri sürülmüştür.

Bu önerilerden ilk kabul gören ve uygulamaya sokulanı ezanın Türkçeleştirilerek okunmasıdır. Mamafih, bu düzenleme hiçbir zaman karşılık görmemiş, devlet zoruyla camilerin minarelerinden Türkçe ezan okunur olmasına rağmen halk tarafından benimsenmemiş ve hatta CHP ile halk arasındaki mesafenin büyümesine, DP'nin iktidara doğru hızla yol almasına zemin hazırlamıştır. Burada görülmesi gereken en temel hususlardan birisi, dilin anlaşılabilir olması mesajın iletilmesine tek başına yetmemekte veya aracılık etmemektedir. Yüzyıllardan beri uygulanagelen ve orijinal haliyle “mukaddes” bir ileti taşıyan ezanın dilinin Türkçeleştirilmesi özünde çağrının aynılığına rağmen, mesajı bozan, tahrif eden, anlaşılmaz kılan bir unsur gibi değerlendirilmiş, geniş halk yığınları arasında bir inkılap olarak kabul görmemiş ve hatta pek çok inkılabın da toplumsal yararına rağmen, aynı süreçte ve aynı siyasal aktörler tarafından yapılmasından dolayı sorgulanmasına neden olmuştur.

Kuşkusuz ki, daha sonraki yıllarda farklı biçimlerde ve formlarda da olsa, sıklıkla ortaya çıkan, laikliği yerleştirme, irticaya karşı tedbir kabilinden izah

edilen devletin dine aşkın müdahaleleri arasında değerlendirilebilecek uygulamalardan birisi olan Türkçe ezan düzenlemesinin perde arkasına ve mantığına dair pek çok şey söylemek mümkündür. Ancak, yapılan düzenlemenin, getirilen bir yeniliğin kabul görmesi ve sürdürülebilir olması için bir toplumsal taban tarafından kabul görmesi, bu kabul üzerinden bir meşruiyetin ortaya çıkması gerekmektedir. Aksi takdirde, düzenlemelerin ömrü yapanların erkte olma süreleri ile sınırlı kalmaktadır. Nitekim, Türkçe ezan düzenlemesinin ömrü de, ortaya konulan her türlü ikna yöntemine, benimsetme girişimine, yasal düzenlemeye ve cezai önlemlere rağmen uzun olmamıştır.

1. Ezanın Türkçeleştirilmesi

Cumhuriyet yönetiminin din anlayışının laiklik üzerine kurulu olduğu, fakat bunun da dinsizlik olmayıp, amacının İslamlığı devletten ayırmak yani siyasal, toplumsal ve kültürel işlerde dinin ve onun temsilcilerinin yetkisine son vermek ve bunu inanç ve ibadet konularına hasretmek olduğu ifade edilmiştir (Lewis 2000: 408). Bir başka görüş tarafından da Atatürk'ün, "Türkiye'de halk egemenliğinin amacı, iktidarın kaynağını halkta görmek ve bu iktidarın kişi hakimiyetinden kurtarılıp topluma mal edildiği demokratik bir cumhuriyet kurmak" olarak özetlediği hedefinin, günümüzde "dini ortadan kaldırmak ve din ve vicdan hürriyetinin yok etmek" olarak yorumlandığı, fakat durumun tam tersi bir niyeti olduğu şu cümlelerle ortaya konulmuştur:

"... oysa laik bir devlette bireyler üzerinde hiçbir baskı söz konusu değildir. Herkes istediği dini seçme hakkına sahiptir. Aslında laikliği dinsizlik olarak ortaya atan görüşlerin tam tersine, gerçek din hürriyeti laik bir devlette mümkün olabilir. Çünkü ancak böyle bir devlette kişiler hiçbir zorlama olmaksızın dinlerini seçebilir ve bu inançlarının gereğini yerine getirebilirler (Dağıstan 1999: 396)⁷.

Kemalistlerin İslamlığı, çağdaş, Batılı ve bir ulus-devletteki dinin rolüne indirger iken, aynı zamanda dinlerine daha modern ve daha milliyetçi bir şekil vermeğe de çalıştıkları söylenmiştir (Lewis 2000: 408). Bir başka görüşe göre, Türkiye'de laikliğin kendine özgü gelişimi şu şekildedir:

7 Erik Jan Zürcher ise, Kemalistlerin, kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, pozitivist dünya görüşüne dayanan bir modernleşme stratejisinin uygulayıcısı olduklarını ve bu strateji içerisinde din, devletin ve toplumun modernleştirilmesinde mesafe almaya bir engel olarak görüldüğünü belirtmiş ve Kemalistlerin laiklik anlayışını, kilise ile devletin ayrılmasından çok, devlet bürokrasisi içinde onun bir parçası haline getirilmesi ve itaat altına alınması olarak özetlemiştir (2000: 338).

“Türkiye’de laikliğin oluşum şartları Batıdan oldukça farklıdır. Batıda laiklik millî bir devletin oluşumundan sonra ortaya çıkarken, Türkiye’de millî bir devlet olmanın ön şartı olarak ortaya çıkmıştır. Batıda laiklik vicdan özgürlüğüdür. Batı Kilise-Devlet çatışmasına sahne olurken, Osmanlı Devleti döneminde din devletin kontrolünde olduğu için bir din- devlet çatışması söz konusu olmamıştır. Türkiye laikliğin hedefi çağdaşlaşmak, çağdaş bir toplum oluşturmak ve millî bir devlet kurmak olmuştur” (Dağıstan 1999: 395).

Ahmad ise, Batı taraftarı olan yeni rejimin, laikliği Batılılaşmanın ayırt edici özelliklerinden biri olarak kabul ettiğini ve yönetici elitin yeni dogması halini aldığını belirtmiş ve Cumhuriyetin ilk kuşağında yöneticilerin dini ihmal ettiğini (muhalefet grupları tarafından kullanıldığında onu ezmenin dışında) buna karşın İslamın nüfusun yüzde 98’inin dini olarak kalmaya devam ettiğini ve dini ihmal etmekle hükümet ve partinin, yönettiği halktan yabancılaştığını ifade etmiştir (1996: 362).

Yönetim öncelikli olarak Şeyhülislamlık makamının ve Şer’iye ve Evkaf Vekaletinin yerine Diyanet İşleri Reisliği ve Evkaf Umum Müdürlüğü’nün kurulması, medreselerin kapatılması, imam ve hatip okullarının ve İlahiyat Fakültesi’nin kurulması gibi faaliyetlere girişmiştir. 1928 yılında da, İlahiyat Fakültesi dinin bir toplumsal kurum olduğu, diğer toplumsal kurumlar gibi dinin de toplumsal hayatın gereklerini karşılaması ve değişim ile gelişime ayak uydurması gerektiğini belirten bir rapor hazırlamıştır (Lewis 2000: 409-410). Burada verilen tavsiyeler dört başlık altında gruplanmıştır. İlk olarak, “İbadet şekli”, oturacak sıraları ve gardrobları ile temiz ve düzenli camiler ihtiyacından bahseder. “Halk buralara temiz ayakkabılarla girmek zorunda olmalıdır”. “İbadet dili” hakkındaki ikinci başlık, bunun Türkçe olmasında, bütün dua ve hutbelerin Arapça değil, ulusal dilde olması gereğinde ısrar eder. “İbadetin niteliği” hakkındaki üçüncü başlık, ibadeti güzel ve ilham verici ve ruhani yapmanın çarelerini arar. Bunun için, camilerin yetiştirilmiş müzikçilere ve ayrıca müzik aletlerine ihtiyacı vardır. “Modern ve kutsal enstrümantal müzik ihtiyacı acildir”. Dördüncüsü ve sonuncusu, “İbadetin düşünce yanı” üzerinde durur. Basılı hutbe dizileri yerine, vaaz ve hutbeleri ancak gerekli felsefi eğitimi görmüş vaizlerin vermek yetkisinde olacağı gerçek bir dini rehberlik geçmelidir (Aktaran Lewis 2000: 410).

Komisyunun ortaya koymuş olduğu “İbadetin dili” başlığı altındaki tavsiyeleri Ezanın Türkçeleştirilmesi ile ilgili çalışmalar için hazırlık niteliğindedir. Dua ve hutbelerin ana dilde yapılması gerekliliği üzerindeki vurgu, pek çok araştırmacının da zaman zaman ifade ettiği üzere ezanın Türkçeleştirilmesi ko-

nusunun yalnızca bir “din” meselesi olarak ele alınamayacağını aynı zamanda bir “dil” meselesi olduğunu da gözler önüne sermektedir. Cumhuriyetin bütün toplumsal projeleri ile birlikte özellikle de “millî bütünlüğü” sağlama anlayışı ile beraber düşünüldüğünde ezanın Türkçeleştirilmesi isteği daha net anlaşılacaktır. Metin Toker, ezanın Türkçeleştirilmesi konusunu ele alırken, sorunun “dil” temelli olarak yorumlandığını gösterir biçimde Atatürk’ü bu kararı almaya iten etkenin, ezanın bir çağrı olması ve bu yapılan ibadete çağrısının da Türklere yapılması göz önüne alınarak, bunun anlamadıkları bir dilde değil, kendi dilleriyle olması gerektiğini ifade etmiştir (1991: 46).

30 Ocak 1932’de “Tanrı Uludur” ünlemi⁸, Ayasofya minarelerinden ilk kez Türkçe olarak duyulmuş ve kısa bir süre sonra ezanın arı Türkçesi Dil Kurumu tarafından hazırlanıp, Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanmıştır. Ardından da Ankara Konservatuarından, bunun için bir Türk melodisi bestelenmesi istenmiştir (Aktaran Lewis 2000: 411)⁹. Bütün Türkiye’de müezzinlere yeni ezan öğretilmiş ve 1933 başlarında çıkarılmış olan bir emir, fiilen yasaklamamakla beraber¹⁰, Arapça ezanın yerine Türkçesini koymuştur.

Uygulama hayata geçirilmiş fakat bu durum halkta tepkiyle karşılanmış ve yer yer de direnişe dönüşen çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Bu olaylar arasında dikkat çeken Bursa’da yaşanan olaylardır. Ramazan ayı başı itibarıyla Türkçe ezan ve kamet okunması uygulanmasına geçilmiş, fakat bayrama yakın bir tarihte yasağın delinmesi söz konusu olmuştur, bunun üzerine ilgililer uyarılmış fakat bu defa da görevlilerin vazife başına gitmemeleri ve vazifelilerin yerine cemaatten görevi üstlenen kişilerin ezan ve kameti Arapça okudukları gözlenmiştir. 1 Şubat 1933 günü de Bursa Ulu Camii’nde de benzer olaylar yaşanmış¹¹, bir sivil polisin Arapça ezan okuyan kişiyi tespiti üzerine cemaatte tepkiler doğmuş-

8 Ezanın Türkçeleştirilmiş metni şu şekildedir: “Tanrı uludur/şüphesiz bilirim, bildiririm Tanrıdan başka yoktur tapacak/ şüphesiz bilirim, bildiririm Tanrının elçisidir Muhammed/ haydin namaza, haydin felaha / namaz uykudan hayırlıdır” (Toker 1991: 46).

9 Bu durum için Zürcher, “1930’larda İslam’ı ulusallaştırmak ve yenileştirmek için hükümetin teşvikinde girişimler oldu, ama bu “Türk reformu” seçkinlerin küçük bir bölümünün ilgisizliğiyle sınırlı kaldı. Bu reformun en açık tezahürü, Arapça ezanın yerini devlet konservatuarı tarafından bestelenen Türkçe ezanın alması idi” yorumunu yapmıştır (2000: 280).

10 Bir başka kaynakta ise, yönetimin ezanın Türkçeden başka bir dille okunmasını yasakladığını ifade edilmiş ve kanunun aşırı dinci kesim içinde rahatsızlık yarattığı bilgisi verilmiştir (Birand ve diğerleri 1999: 73).

11 Cumhuriyet, 1 Şubat’ta gerçekleştirilen eylemlerin 6 Şubat’a kadar verilememesini savcının koyduğu yayın yasağı ile açıklamaktadır (10 Şubat 1933: 3).

tur. İçlerinden birinin itirazı şu yönde olmuştur: “Bu nedir yahu? Yahudiler havralarında, Hıristiyanlar kiliselerinde serbestçe ayinlerini yaparlarken neden bizi böyle kanunsuz tazyik ediyorlar, gidip derdimizi anlatalım”. Bu konuşmanın sonrasında cemaat Evkaf Müdürlüğünün önünde toplanmış, bir grup içeri girmiş ve içlerinden birisi müdüre: “Halkın Türkçe ezan istemediğini ve bu maksatla dışarıda toplandıklarını” ifade etmiştir, bu esnada da dışarıdaki grup “İstemeyiz” sloganı atmışlardır. Evkaf müdürünün kendisinin değil yetkili ismin vali olduğunu belirtmesi üzerine, kalabalık bu defa da vali konağı önüne yürümüştür¹². Polis burada bekleyen gruba müdahale etmiş ve bazı kimseleri yakalayıp, müdüriyete sevk etmiştir. Yakalananların hepsi ilkin tahliye edilmişler, daha sonra ise bunlardan hadiseye ön ayak oldukları tespit edilenler yeniden tutuklanmışlardır. Tutukluların üzerinde tespit edilen bazı evraklarda Türkçe ezanın halka zorla uygulattırıldığına ilişkin ibareler olduğu da belirtilmiştir. Olayların geçtiği Bursa ilinin müftüsü de görevinden alınmıştır¹³. Haberde belirtilen bir başka gelişme ise, Mustafa Kemal Atatürk’ün hadiseyi duyması üzerine Bursa’ya gitmesidir (**Cumhuriyet**, 6 Şubat 1933: 1,3).

Atatürk incelemeleri sonrası yaptığı açıklamada ezan meselesinin çerçevesini bir kez daha şu sözlerle çizmiştir:

“...Hadise hattı zatında fazla ehemmiyeti haiz değildir. Her halde cahil mürteciler cumhuriyet adliyesinin pençesinden kurtulamayacaklardır. Hadiseye dikkatimizi bilhassa çevirmemizin sebebi dini siyaset ve herhangi bir tahrike vesile etmeğe asla müsamaha etmeyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Meselelerin mahiyeti esasen din değil dildir. Kat’i olarak bilinmelidir ki Türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hakim ve esas kalacaktır” (**Cumhuriyet**, 7 Şubat 1933:1).

Atatürk’ün olayın önemli bir hadise olmadığı yönündeki beyanı basında da yansımalarını bulmuş, aynı gün haberlerde olayın önemli ve kapsamlı olmadığı ve olayın ardında iç veya dış güçlerin bulunmadığının altı çizilmiştir (**Cumhuriyet**, 7 Şubat, 1933: 1). Cumhuriyet’te Türkçe ezan uygulamasının halk tarafından da benimsediği fikri şu sözlerle verilmeye çalışılmıştır: “Başında Büyük Gazi gibi bir dehanın bulunduğu devlet mekanizmasının inkılapların korunması meselesinde daima müteyakkız ve kuvvetli bulunduğunu hüküme-

12 Gazete haberinde göstericilerle halk şu sözlerle ayrılmıştır: “Halk hiçbir şekilde nümayişe iştirak etmemiş, yalnızca seyirci vaziyetini muhafaza etmiştir” (**Cumhuriyet**, 6 Şubat 1933: 3). Böylelikle olayın, kamuoyunda genel kabul görmediği intibası uyandırılmaya çalışılmıştır.

13 Daha sonra olayla ilgilenen savcı ve sulh hakime de işten el çektirilmiştir (**Cumhuriyet**, 7 Şubat 1933; 8 Şubat 1933).

tin olduğu kadar milletin de iman etmiş bulunduğu bir daha anlaşılmıştır” (7 Şubat 1933: 4). Gazetede ayrıca memleketin farklı yerlerinden gönderilmiş “imzalı teessür telgrafları” da yayınlanarak halkın olayları tasvip etmediği izlenimi güçlendirilmiştir (**Cumhuriyet**, 9 Şubat 1933: 6). Yine benzer bir yaklaşımla, vatandaşın Türkçe ezana ilişkin müftüden dinlediği ilmi varızı, “Hay Allah razı olsun, bizi şimdiye kadar böyle aydınlatan olmadı” tepkisiyle alaka ile dinledikleri ve çok memnun kaldıkları yönünde bir haber yapılmıştır (**Cumhuriyet**, 16 Şubat 1933: 1)¹⁴.

Bu tarz olayların tekrarlanmayacağı fikri, her ne kadar yerleştirilmeye çalışılsa da, basına irili ufaklı haberler yansımaya devam etmiştir. Örneğin “İzmir’de hadise yok” başlıklı haberde, İzmir’de Türkçe ezan aleyhine olaylar olduğu yalanlanmakta sadece bir “mezubun” Türkçe ezan okunurken, Arapça eşlik ettiğinden onun da hastaneye sevk edildiğinden söz edilmektedir (**Cumhuriyet**, 7 Şubat 1933). Buna karşın bir gün sonra İzmir’de dört kişinin Arapça ezan okuduklarından dolayı tutuklandıkları söylenmektedir (**Cumhuriyet**, 8 Şubat 1933: 6). Sadece basında değil, kaynaklarda da çok sıkı tedbirler alınmasına rağmen, ülkenin bazı yerlerinde ezanın yine Arapça okunmaya devam ettiği belirtilmektedir (Dikici 2008: 170).

Bu noktada, Rıfki Salim Burçak’ın Ezanın Türkçeleştirilmesi sürecine ilişkin verdiği bilgi önemlidir. Burçak, Arapça ezan okunmasını yasaklayan kanunun Atatürk döneminde çıkarılmadığını, Atatürk’ün ezanın ve kametin Arapça okunmasını Diyanet İşleri Başkanlığının 18 Temmuz 1932 tarihli bir tamimi ile yasaklattığını, fakat bu alanda, şapka işinde ve diğer inkılap konularında olduğu gibi, bir kanun çıkartmadığını ifade etmiştir (1998: 55)¹⁵. Bir başka görüşe göre de, 1930’larda Türkiye’de laikleştirme baskısının cidden kuvvetli ol-

14 Yunus Nadi, Bursa olaylarının ardından bazı yazılar kaleme almıştır. Bunlardan ilkinde Bursa’da yaşanan olayların sadece cezalandırılması gereken bir suç olmasının yanı sıra ayıp kabul edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Nadi diğer yazılarında ise, ezan uygulamasının din meselesi olarak değil dil meselesi olarak görülmesi gerekliliği üzerinde durmuştur (“Bursa’daki Çok Ayıp İrtica Hadisesi”, **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1933: 1-2; “Me’selenin Mahiyeti, Din değil, Dill!”, **Cumhuriyet**, 9 Şubat 1933:1). Burada dikkati çeken nokta, olayın “irtica” olarak tanımlanmış olmasıdır.

15 Burçak’ın bu ifadelerinin, aslında bir konuyu netleştirme kaygısı olduğu izlenimini doğurmuştur, Burçak’ın Atatürk’ün ezan meselesi ile ilgili bağlayıcı bir tavrı olmadığını, bu durumu da kanunla bu girişimi desteklemeyerek ortaya koyduğunu kısaca DP’nin iktidara gelmez bu meselenin üzerine gitmesinin devrimlere yönelik bir girişim olarak ele alınmaması gerektiğinin açıklaması gibi durmaktadır. Özetle, anlatılmak istenen şeydu: Atatürk diğer inkılaplarında olduğu kadar bu konuda bir kararlılık içinde değildi bu nedenle bunun üzerine gidilmesi Atatürk’ün politikaları ile ters düşmek olarak yorumlanamazdı.

duğunu ve her ne kadar rejim alenen anti-İslamik bir politikayı hiçbir zaman benimsememiş olsa da örgütlü İslamiyet'in iktidarına son vermek ve Türk halkının zihninde ve kalbinde onun gücünü kırmak arzusunun açık olduğunu ifade edilmiş ve bütün bunlara rağmen, Türkiye'de laikleşmenin hiçbir zaman, bazen zannedildiği kadar tam olmadığına dair bir çok kanıtların var olduğu ileri sürülmüştür (Lewis 2000: 411-412). Zürcher de, hükümetin popüler dinin çoğu dışavurumunu bastırmada, en azından kentlerde başarılı olmasına karşın¹⁶, popüler dinin kuşkusuz yok olmadığına işaret etmiş ve hükümetin bu politikasının yarattığı toplumsal muhalefeti şu şekilde izah etmiştir:

“...Tarikatlar, büyük ölçüde yeraltlarına kaydı. Ama otoriter ve - bilhassa 1940'larda- gitgide gözden düşen bir yönetim biçiminin dayatılması ve popüler İslam'ın bastırılması yoluyla, hükümet İslam'ı siyasallaştırdı ve onu bir muhalefet aracına dönüştürdü. Denebilir ki, Kemalistler popüler dine sırt çevirmekle, kendileriyle halk kitlesi arasındaki bağları kesmişlerdi (2000: 279-280).

Arapça ezan okunma yasağının yer yer delinmesi ve olayların mahkemeye intikal etmesi, mahkemelerin de zaman zaman karar vermekte zorlanmaları ile birlikte, konunun bir kanun bağlayıcılığına dönüştürülmesi gereği doğmuştur. Bu kararın alınmasına giden süreç bir kaynakta daha ayrıntılı bir biçimde şu sözlerle anlatılmaktadır:

“...1941 yılında bir gelişme olmuş, “Arapça ezan okuma suçu” dolayısıyla para cezasına mahkum edilenlerden biri veya avukatı “Bu ceza kanunsuzdur” gerekçesiyle Yargıtay'a başvurmuştu. Yargıtay da durumu inceledikten sonra, başvuruyu haklı bulup, mahkeme kararını bozmuştu¹⁷. Ceza kararını veren mahkeme, Yargıtay'ın kararına uymuş ve bunun duyulması üzerine diğer mahkemeler de “Arapça ezanı okuyanlara” ceza vermemeye başlamış ve bununla birlikte Arapça ezan okuma fiilleri de giderek artmıştır” (Öymen 2004: 486)¹⁸.

16 “Reformların kentlerdeki etkisi çok daha büyük olmuştur. Buralarda Kemalistler pozitivist, laik ve modernlikten yana olan ülkülerini destekleyen kümeyi hayli genişletmekte gerçekten başarılı idiler. Kemalist “devrimin” kentlerdeki belkemiğini genellikle, bürokrat, subay, öğretmen, doktor, avukat ve büyük ticari işletmelerin girişimcileri oluşturuyordu. Sanatkar ve küçük tüccarlar ise, bastırılmış olan geleneksel kültürün belkemiğini meydana getiriyorlardı” (Zürcher 2000: 282-283).

17 Yargıtay'ın kararı bozma gerekçesi şu şekilde idi: “Arapça ezan okumak maddedeki ifadesiyle “Yetkili makamlar tarafından kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilen bir emre itaat etmemek veya o yolda alınmış bir tedbire riayet eylememek” sayılmazdı” (Öymen 2004: 486).

18 Rıfki Salim Burçak anılarında yasağı değerlendirirken, şu noktaya değinmiştir. “... Arapça ezan okunmasını yasaklayan kanun Cumhuriyet Türkiye'sinin karşılaşmış olduğu en büyük tehlike önünde bulunduğu günlere rastlıyordu. Hitler'in namağlup orduları Avrupa karasın-

Şunu da söylemekte fayda vardır ki, Atatürk'ün ölümünün ardından başlayan Millî Şef döneminde tavizsiz bir politika güdülmesi ve yasağın katı bir şekilde uygulanması (Dikici 2008:171) yaklaşımının da bu süreçte önemli bir rol oynamıştır.

Bu yaklaşımın hakim olduğu dönemde, Mecliste Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine ilişkin yapılan görüşmeler esnasında, Arapça ezan ve kamet okuyanların, Arapça harf yazarlar ve şapka giymeyenlerin cezalandırılması konusu da gündeme gelmiştir (TBMMZC, İ: 55, C: 1, 23.05.1941: 130). Tasarıda, Arapça ezan ve kamet okuyanların 7 günden 3 aya kadar hafif hapisle birlikte 25 liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılmaları gereği öngörülmüştür (Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Lâyihası (1/78), S. Sayısı: 186, 15 Nisan 1939). Oturumda Adliye Encümeni adına konuşan Salah Yargı bu düzenlemeyle hedeflenen net bir biçimde şu sözlerle ortaya koymuştur: “Eski şekilde okumanın memnu bulunmasının bir ceza müeyyidesi altına konması” (TBMMZC, İ: 55, C: 1, 23.05.1941:143).

Aynı oturumda söz alan milletvekili Nevzat Ayas, ilkin konuya ilişkin bir özet yapmış, ardından da şu öneriyi getirmiştir:

“Hükümetin mucip sebepler lâyihasında tasrih olunduğuna göre, ezan ve kametin Arapça okunması Diyanet İşleri Reisliğinin bir emri ile menolunmuş ve bu emrin tatbik olunmaması yüzünden ihtilâf çıktıkça iş mahkemeye intikal etmiş, fakat temyiz mahkemesi demiş ki, bu, bir vicdanî emirdir, bunun üzerinde Diyanet işlerinin emrini esas tutarak hüküm vermek varit görülemez. Bu yolda bir temyiz anlayışı mevzubahistir. Şimdi bu anlayış üzerinde Teşkilât Esasiye prensibi noktasından düşünmek lâzım gelir. Çünkü ezan ve kametin Türkçe veya Arapça okunması mevzuunda iki cephe vardır: Lâiklik ve milliyetçilik. Lâiklik prensibi noktasından bu mevzu dinîdir, kanun mevzuu olmamak lâzım gelir. Fakat milliyetçilik prensibi noktasından kendi dilimizi ileriye sürmek için böyle bir hükmün kanun mevzuu olması doğru olabilir. Bu iki prensibi karşılaştırdınca, bu hükümden maksat ezan ve kametin Türkçe okunması, Türkçeden başka dillerle okunmaması matlup olduğu düşünülünce : “Arapça ezan okumamak” diyecek yerde, Türkçe okumak demek; hem prensiplere daha

---

daki bütün cepheleri zaferle tasfiye ettikten ve Balkanları da işgal altına aldıktan sonra gelip Türk hudutlarına dayanmışlardı. Türkiye'nin akşama, sabaha kadar tecavüze uğraması bekleniyor ve savaş bizim için artık kaçınılmaz görünüyordu. Memleketin böylesine bir tehlike ile kuşatıldığı bir sırada Türk parlamentosunun ezan meselesiyle uğraşmasını yadırgamamaya imkan var mıydı” (1998: 56).

muvafık olur, hem de ezan ve kametin yalnız Arapça değil, bütün diğer ecnebi dillerle de okunmamasını temin noktasından uygun düşer. Maksat da, daha sağlam surette arzettiğim prensip noktasından ifade edilmiş olur. Binaenaleyh, metni “ezanı ve kameti Türkçe okumayanlar” şeklinde ifade etmek arzettiğim sebeplerden dolayı, bendenizce daha muvafıktır. Zannederim Encümen de bu ufak tadile iştirak eder” (**TBMMZC**, İ: 55, C: 1, 23.05.1941: 142) .

Ayas’a bu noktada itirazlar gelmiştir, Arapça okunmasının yasak edilmesinin daha yerinde olduğu belirtilmiştir, bunun üzerine tekrar söz alan milletvekili, meselenin Arapça ezanı yasaklamak olmadığı, Türkçeye yabancı bütün lisanları hariç bırakacak şekilde “Ezanı ve kameti Türkçe okumayanlar” şeklini tercih etmenin anayasadaki milliyetçilik esasına uygun olduğunu belirtmiştir (**TBMMZC**, İ: 55, C: 1, 23.05.1941:142). Bunun üzerine söz alan milletvekili Rasih Kaplan, bu konunun ceza mevzuu olmadığını, konunun Evkaf Umum Müdürlüğünün yayımlandığı tamim ile düzenlendiğini, laiklik prensibi nedeniyle konuya karışılmaması gerektiğini belirtmiştir. Kaplan ayrıca, bu konunun nazik bir konu olduğunu vatandaşlar arasında tepkilere sebep olabileceğini bu düzenlemenin yerinin ceza kanunu olmadığı gibi, eklenmesinin de zamanı olmadığını altını çizmiştir (**TBMMZC**, İ: 55, C: 1,23.05.1941: 142-144). Bu tartışmalar doğrultusunda 2 Haziran 1941 tarihinde tasarı kanunlaşmıştır. Arapça ezan yasağı, 2 Haziran 1941 tarihinde kabul edilen 4055 sayılı kanunla yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre, “Arapça ezan ve kamet okuyanlar 3 aya kadar hapis veya 10 liradan 200 liraya kadar hafif para cezası ile cezalandırılacaktır” (**TBMMZC**, İ: 61, C: 1, 02. 06.1941: 6).

Arapça ezan okunmasına ilişkin olarak hapis ve para cezaları getirilerek, caydırıcılığının artırılmasına karşın, 1945 yılı ortalarına doğru alınan çok partili hayata geçiş kararı ile birlikte oluşan yeni siyasi atmosferde Arapça ezan okunması konusuna ilişkin tartışmaların canlandığı görülmüştür. Burada önemli olan nokta tutanakların bize yer yer Arapça ezan okuma hadiselerinin varlığını göstermesinin ötesinde, seçim kampanyalarında muhalefet partilerinin “camilerde okunan Türkçe ezanın Arapça ezan haline getirileceği” dair verdikleri sözlerden CHP milletvekillerinin duyduğu rahatsızlıkları dile getirmeleridir (**TBMMTD**, B: 8, O: 1, 26.08.1946: 136, 137, 146, 191). Görüldüğü gibi çok partili hayata geçiş sonrası yeni partilerin kurulması ile birlikte oluşan rekabet ortamında artık ezan siyasi bir malzemeye dönüşmüş, bundan sonra da ezan muvafık muhalif bütün partilerin halkın oyunu alma/alamama hesapları çerçevesinde değerlendirilen hassas bir denge oyununun parçası olmuştur.

Her ne kadar, Adalet Bakanı Şinasi Devrin tarafından 1947 yılına ait mahkemelere intikal eden Arapça ezan ve kamet okuma suçunun sayısının sadece birer tane olduğunu ifade edilerek olayların azaldığı intibayı verilse de (TBMMD, B: 11, O: 1, 26.11.1947: 211), yasağın alternatifler geliştirilerek başka yöntemlerle delinmeye çalışıldığı böylelikle ceza kapsamında muaf olunmaya çalışıldığı da ileri sürülmektedir. Ezanın çocuklara ve akıl hastalarına okutturulması, ezanın Türkçe olarak yüksek sesle okutulmasından sonra Arapçasının hafif bir sesle okutulması veya görevli olmayan kişilere Arapçasının okutulması başvuru olan bu yollar arasında sayılmış ve polis kayıtlarında Arapça ezan yasağını çiğnemekten dolayı yakalananlar arasında çok sayıda akli dengesi bozuk vatandaşın bulunması bu kaçamak yolların sıklıkla uygulandığının ispatı olarak kabul edilmiştir (Dikici 2008: 173)¹⁹.

Bu tip hadiselerin dışında, Arapça ezan okuma yasağını delen daha örgütlü eylemler de söz konusudur. Bu eylemleri gerçekleştiren kesimlerin başında da Ticani tarikatı²⁰ mensupları gelmiştir. Ticani tarikatının en ses getiren eylemleri Meclis çatısı altında giriştikleri olmuştur. 4 Şubat 1949'da gerçekleştirilen bu eylem, kayıtlara "Arapça ezan okunmaya başlandı" şeklinde not düşülmüştür (TBMMD, B: 41, O: 1, 04.02. 1949 : 20).

19 Kamuoyuna ilişkin yapılan tespitlerde her ne kadar Arapça ezan yasağına yönelik genel bir tepki olduğunun altı çizilse de, emniyet arşivlerindeki mevcut belgeler de, bu yasağın uygulanması konusunda birçok vatandaşın büyük bir duyarlılıkla derhal güvenlik kuvvetlerine haber verdikleri ve güvenlik kuvvetlerinin de bu tür ihbarları değerlendirerek, yasağı çiğneyen şahıslar hakkında gerekli yasal işlemleri başlattıkları bilgisi de yer almaktadır (Dikici 2008: 174).

20 "Türkiye'deki Ticanilere, daha çok 1940'lı, 50'li yıllarda rastlanır. Bunların, gerçek Ticaniye tarikatıyla doğrudan bir alakası yoktur. Ticaniye tarikatı, 1740'larda Cezayir'in güney kesiminde ortaya çıkmış ve daha ziyade Tevhidi zikirler ile iştihar etmiş, etrafa yayılmıştır. Kemal Pilavoğlu (1906-1977), gördüğü bir rüya ile Ahmed Et-Ticani'ye intisap ettiği iddiasıyla yola çıkmıştır. Ankara Hukuk Fakültesi'nden son sınıfta iken ayrılan Pilavoğlu, 1940'lardan itibaren, faaliyetlerini Ankara'nın Çubuk ilçesi, ve Çankırı'nın Şabanözü ilçesinde yoğunlaştırmıştır. 1943 de, tarikat faaliyetleri suçundan 24 müridiyle beraber mahkemeye verilmiş, akabinde serbest bırakılmıştır. Kemal Pilavoğlu liderliğindeki Ticanilerin, 1950 seçimleri öncesinde ve sonrasında CHP ile hareket ettiği bilinir. O tarihlerde Zafer gazetesinde yayınlanan haberlere göre, Pilavoğlu ve müritleri 10 Nisan 1950 günü CHP Ankara İl Başkanlığı binasında üye kayıtlarını yaptırmışlar. Ardından da, köylere kadar gidip toplantılar düzenleyerek bu partinin propagandası için seferber olmuşlar ve partiye pek çok yeni üye kazandırmışlar. Nitekim, seçimlere kadar açıkça DP aleyhinde görünen Ticaniler, seçimden sonra da DP iktidarını sıkıntıya sokacak, başını ağrıtacak tahrirkar faaliyetlerde bulunmuşlardır. Seçimlerden sonra, Atatürk büst ve heykellerini kırmaya yönelmişler; CHP'iler de bu gerekçelerle iktidar partisini protesto eden mitingler düzenlemişlerdir. Bu gösteriler sonucu 25 Temmuz 1951'de 5816 sayılı Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkarılmıştır" (Salihoglu, 2013).

Olayın ayrıntılarını Başkan vekili Feridun Fikri Düşüncel Meclis'te yaptığı konuşmada şu sözlerle aktarmıştır:

“... bugünkü içtimain başında, alt kat samiin locasında, Muhittin Ertuğrul isminde biri tarafından Arapça ezan okunmaya başlandığını müteakip emniyet memurları kendisini dışarı çıkarırlarken Osman Yaz isminde diğer biri tarafından da gene Arapça ezan okunmaya başlanmıştır. Bunlar Karakola götürülmüşler, ifadeleri alınmıştır. Bunlardan Muhittin Ertuğrul, Devlet Demiryollarında ki vazifesinden üç dört ay evvel ayrılarak tarikat işleriyle uğraşmakta devam etmiş bir adamdır. Osman Yaz'a gelince Ticanî tarikatının müritlerinden biridir. Aslen Çubuklu olup Solfasol Köyünde oturur, tarikat propagandası yapmakla meşguldür. Bunlar, muhtelif zamanlarda, Eskişehir ve Ankara'nın kaza ve köylerindeki camilerde arapça ezan okuduklarından dolayı adalete verilmiş ve mahkûm olmuşlardır. Bunlar şimdi Ankara Emniyetine tealem edilmişlerdir ve haklarında kanuni takibat yapılmaktadır”.

Düşünsel konuşmasına devam ederken, milletvekilleri bu göstericilere Meclise giriş kartını verenin kim olduğu sorulmuş, Düşünsel de, İhsan Şerif Özgen tarafından verildiğini ifade etmiştir. Dinleyicilerden birinin milletvekilinin DP'den olduğunu ifade etmesine yine milletvekili sıralarından tepki gelmiş, “Böyle şeyler karıştırmayalım”, “Ben de olsam verirdim” şeklinde sözler yükselmiştir. Bunun üzerine Düşünsel de konuşmasını şu sözlerle tamamlamıştır:

“Hayır, böyle bir şeyi mevzuubahis etmeyelim. Yalnız şunu tebarüz ettireyim ki, bu kartlardan ikisi de aynı zata verilmiştir: Birisi doldurulmuş, birisi ise imzalanıp isim yeri boş bırakılarak verilmiş ve bu adam taraf nidan arkadaşının ismi yazılarak bu adama verilmiştir. Bu vesile ile şunu huzurunuzda tebarüz ettirmek icap ediyor ki; isimlerin daima arkadaşlarla kendileri tarafından doldurulması ve tesadüfe bırakılmaması icabı mantık olur” (TBMMTD, B: 41, O: 1, 04.02.1949 : 37-38).

Başında olay geniş yer bulmuştur. *Hürriyet*, yaşanan olayı “Meclis'te Garip Vaka” başlığı ile vermiştir. Yaşananların aktarılmasının ardından olaya ilişkin tahmin şu sözlerle verilmiştir: “İleri sürülen tahminlere göre, son günlerde okullarda din tedrisatına karar verilmiş olması, İmam-Hatip mekteplerinin açılması gibi hadiseler bu gibi adamları tahrik etmiş olabilir. Bu hadise irticain memleketimizde henüz tamamen bertaraf edilmesinin en canlı bir ifadesi olarak karşılanmıştır (5 Şubat 1949: 1, 4). *Ulus*'ta da olay *Hürriyet*'le benzer biçimde anlatılmış olup, *Hürriyet*'ten farklı olarak olayın Ticiani tarikatı ile olan bağı daha güçlü biçimde kurulmuştur (5 Şubat 1949: 1, 3). *Yeni Sabah*'ta da olayın Ticiani tarikatı ile ilgisi olma ihtimalinden söz edilmekle beraber, yaşananların bu tarikatla

bağlantısı olmaması halinde olayın ardında kimin olabileceği sorgulanmış ve “komünist parmağı mı var” sorusunun ardından şunlar ifade edilmiştir:

“...memlekette her çeşit hürriyeti soysuzlaştırmağa çalışmakta hususi bir menfaat güden Bolşevik taktiğinin bu iki adamı kullanmış olması niçin hatıra gelmesin? Eğer böyle bir ihtimal tahakkuk ederse bu hareketi tertib edenler şöyle bir kanaat uyandırmaya çalışmış olacaktırlar: Siz din hürriyetini, vicdan hürriyetini tanıyorsunuz, imam hatip kursları mı açıyor, mektebinizde din dersi vermek istiyorsunuz işte olacağı budur. Meclis salonunda Arapça ezan okurlar” (6 Şubat 1949: 1, 3).

Vatan'da ise olayla ilgili verilen bilgilerde dikkat çekici nokta ise, aşırı sol ve sağ cereyanlara ilişkin komisyonun toplanması ve bu komisyonda ceza kanundaki belirsiz maddelerin netleştirileceği, cezaların şiddetlendirileceği bir güne rastlamasının manidar olduğunun bununla beraber şahısların “cahil” oluşlarının bu ihtimali azalttığı yorumudur (5 Şubat 1949: 1,3)²¹. *İkdam Gece Postası*'nda da yaşanan olayların ardından dikkatlerin son zamanlarda çoğalmış olan dinî yayınların üzerine çekildiği ve bunlara ilişkin tedbirler alınmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır (6 Şubat 1949: 1,3).

Olayın üzerinden bir müddet geçtiği halde, konu Meclis tutanaklarına yansımaya devam etmiştir. Meclis konuşmalarından birinde İzmir milletvekili Ekrem Oran, Mecliste Arapça ezan okuyan göstericiler için “bir serseri işi” diyenlere cevaben şunları söylemiştir:

“Hayır, yalnız öyle bir serserinin işi değildi, belki bir serserinin işidir ama inkılâp çocukları bu hususta hassastır. Belki bir budalanın, belki de bir serserinin işi de olsa yarın, öbür gün bir teşkilâta mal edilmesi keyfiyetinden endişe ederiz, bunu dikkatle nazarı itibara almak mecburiyetinde olduğumuzu zannedirim. Ne muvafık, ne de muhalif arkadaşlarım görüyorum ki, beni tekzip etmiyorlar, hepsi benimle beraberdirler” (TBMMTD, B: 104: O: 3, 08.06.1949: 593).

Mecliste tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılmasına ve türbedarlıklarla ilgili bir takım unvanların yasaklanması ve yürürlükten kaldırılmasına dair ka-

21 Bu olay, Ulus ve Kudret arasında bir polemik doğmasına yol açmıştır. Yeni Sabah, Ulus'un partilerin laiklik prensibi üzerinde açık bir görüşe sahip olmaları ve halka telinde bulunmaları gereğine işaret ettiği ve Millet Partisi'ni herkesin dilediği dil ve şekilde ibadet hakkını tanıma gibi karışık fikirlere programında yer vermesi nedeniyle eleştirdiği belirtilmektedir. Öte yandan Kudret'te de Hikmet Bayur'un ise ithamları şiddetle reddettiği ve memleketteki irtica ve komünizm hareketlerinden iktidarın sorumlu olduğunu söylediği ifade edilmektedir (7 Şubat 1949: 1).

nuna bir fıkra eklenmesi görüşmelerinde söz alan Çoruh milletvekili Ali Rıza Erem ezan okuma hadiselerinin komünist propagandasının tahriki ile oluştuğunu ifade etmiştir (TBMMD, B: 106, O: 1,10.06.1949: 682).

CHP iktidarı ve milletvekilleri, ezanın Arapça okunması konusunda hassas olmakla beraber, diğer dinî ritüellerde Arapça kullanımına serbesti tanımaktan da geri durmamıştır. Örneğin, Diyanet İşleri Başkanı imzalı bir yazıda, mevlitlerde, hatim esnasında, bayram namazında ve bayram günlerinde alınan tekbirlerde yasak bulunmadığı yinelenmiş ve görevlilerin de bu konuda bilgilendirilmesi salık verilmiştir (BCA, 051.33/4.31.3, 22.9.1948).

1950 seçimlerine bu belirsiz tablo içinde girilmiş, ezan ve diğer konulardaki halk hassasiyetini lehine çevirmeyi başaran DP, ezici bir çoğunlukla iktidarı elde etmiştir. Yeni iktidar için başlayan bu dönem artık seçim meydanlarında halka ettikleri vaatleri yerine getirme zamanına işaret etmektedir ve iktidar da bu sözlerini yerine getirme konusunda kendisine duyulan inancı boşa çıkarmayacaktır.

2. Arapça Ezan Yasağının Kaldırılması

14 Mayıs 1950 seçimleri ile DP iktidara gelmiş ve Başbakanlık görevini üstlenen Adnan Menderes, kısa süre içinde hükümetini kurmuş ve programını Meclis'e sunmuştur. Menderes burada yaptığı konuşmada, dikkat çekici ifadeler kullanmıştır. Bunlardan ilki, Menderes'in "millete mal olmuş inkılaplarımızı mahfuz tutacağız" yönündeki sözleridir (Burçak 1998: 52)²². İlk olarak genel bir çerçeveden bakacak olursak, Başbakan, 29 Mayıs 1950'den itibaren artık ideolojik ilkeler ve uygulamalar bakımından "devrimin değil devrimlerin" olduğunu belirtmiştir (Nal 2005: 147). Konuyla ilişkili olarak daralttığımızda ise, bu sözler halkın benimsenmeyenlere yönelik olarak düzenlemeler yapılacağı bilgisini içerdiği ve bunun CHP tarafından da ilk kez o gün anlaşıldığına işaret

22 Tanel Demirel, DP'nin iktidara gelişi, Cumhuriyetin bir yenilgisi, bir karşı-devrim midir? sorusuna, Adnan Menderes'in kendilerinin iktidara gelmesini şimdiye kadar yapılan devrimlerden daha önemli bir olay olduğunu söylemesi, tutan ve tutmayan devrimler ayrımı yaparak, sadece tutan devrimleri muhafaza edecekleri yönünde açıklamalarda bulunması bu iddiaları desteklemek için ortaya atılan belli başlı kanıtlar olarak sunulduğu yanıtını vermiştir (2011: 112). Demirel'e göre ayrıca, "Cumhuriyetçilik (ya da Kemalizm) ekonomik kalkınma (muasır medeniyete ulaşma) ve kişiyi siyasal anlamda vatandaş yaparak vatandaşların bir biçimde siyasi iktidarın oluşumuna katkıda bulunmalarını amaçlayan pragmatik milliyetçi/modernleşmeci bir proje olarak düşünülürse, DP karşı devrimci olmaktan öte, Cumhuriyetin "millet egemenliği" söylemini hayata geçirmeye gayret eden ve sırf bu özelliği ile bile Cumhuriyet ideallerini ileri götüren modernleşmeci bir hareket olarak görülebilir" (2011: 112-113).

edilmiştir (Birand ve diğerleri 1999: 67). Bir diğer değerlendirmede ise, partinin yaklaşımının “eskiye artık geri dönülemez fakat bu kritik geçiş sürecinde özellikle İnönü döneminde atılmış bazı hatalı adımlar, aşırılıklar törpülenmelidir mealinde özetlenebileceği” şeklindedir (Demirel 2011: 114). Bu yorum, Arapça ezan yasağının kaldırılmasının ardında yer alan mantığın anlaşılmasına ışık tutucu mahiyettir²³. Hükümetin kısa bir süre sonra Arapça ezan yasağının kaldırılması yönünde atacağı adımlar bakımından bu sözler, bir meşruiyet zemini oluşturmaktadır.

Başbakanın aynı konuşmasında dikkati çeken ikinci nokta ise şudur:

“... Bu konuda bilhassa üzerinde durduğumuz mesele memleket içinden yıkıcı aşırı sol cereyanları kökünden temizlemek için icab eden kanuni tedbirleri almaktır. İrticai ve ırkçılık gibi ayırıcı cereyanları vasıta olarak kullanan ve çok defa kendisini bu maskeler altında gizleyen aşırı solcu hareketlere karşı gereken bütün kanuni tedbirleri almakta asla tereddüt etmeyeceğiz. Biz bugünün şartları içinde aşırı sol cereyanları fikir ve vicdan hürriyeti mevzuunda mütalaa etmek gaffetinde bulunmayacağız. Bugün aşırı sol cereyanlara mensup olanların mücerret bir fikir ve kanaat sahibi olmaktan ziyade yıkıcı cereyanların aletleri olduklarına şüphemiz yoktur” (Burçak 1998: 52).

Başbakan konuşmasında, “sağ cereyanların, sol cereyanların tahriki ile meydana geldiğini” belirterek, sol akımları “esas” yıkıcı faaliyetler olarak tanımlamış ve kanuni tedbirleri bu akım üzerine yoğunlaştıracaklarının altını çizmiştir. Başbakanın sol akımların hareket alanını daralttığı ölçüde, sağ akımların üzerindeki baskıları azaltmış ve kendilerini daha rahat ifade etme olanağını bulmalarını sağlamış, böylelikle bahsedilen dinsel canlanmanın beslenmesine yol açmıştır²⁴. Eroğul, hükümetin sağa ilişkin bu tutumunu, şeriatçı akımları tam anlamıyla serbest bırakmamış olmakla beraber, seçmene hoş görünmek maksadıyla Atatürk’ün laiklik anlayışını epeyce sulandırmak olarak görmüş ve bu

23 Tanel Demirel’in DP’ye ilişkin yaptığı şu tespitinde bilinmesinde yarar vardır: “Dindarlığın gerilik olmadığı, bireylerin dini pratikleri üzerinde siyasi iktidarın kontrolünün sınırlandırılması gerektiği, İslamiyet’in modern olma haliyle çatışmadığı gibi iddialar partinin tanımlayıcı özelliklerindedir. DP, CHP’nin dinselliği dışlamaya çalışan milliyetçiliğini dini geleneksel değerlerle barıştırmayı denemiştir. Bu, tabanda yankı bulmayan, sokaktaki adama iğreti gelen laik milliyetçiliğin ilerleyen yıllarda yerini alacak olan mukaddesatçı ya da muhafazakar milliyetçiliğin de tohumlarını atmıştır” (2011: 115).

24 Menderes’in yapmış olduğu konuşma ile, seçim öncesi dönemde din siyasetini açıklamadığı için dinci kesimin eleştirisine hedef olan DP, Menderes’in ağzından adı geçen çevrelere yanıt olarak yorumlanmıştır (Nal 2005: 147-148).

yöndeki uygulamalarından biri olarak da Arapça ezan yasağının kaldırılmasını işaret etmiştir (2003: 121).

Hükümetin programını Mecliste okumasıyla birlikte iş artık icraatların ortaya konmasına gelmiştir. DP'nin iktidara ardında, “benzeri görülmemiş bir koalisyon” ile geldiğini fakat daha ilk icraatlarında bahsedilen koalisyonun çatladığı ifade edilmiştir (Birand ve diğerleri 1999:72). İşaret edilen konu, ezanın Arapça okunma yasağının kaldırılması girişimidir²⁵. Birinci Menderes Hükümeti Programı'nın Parti Meclis Grubu'nda görüşülmesi sırasında, Arapça ezan yasağının kaldırılması konusu, bazı milletvekilleri tarafından gündeme getirilmiş ve daha sonraki günlerde Hükümet, bu konuda bir deklarasyon kabul etmişti. Bu konu, 5 Haziran 1950 tarihinde DP yanlısı basın tarafından yeniden gündeme getirilmişti (Aktaran Albayrak 2004: 19)²⁶.

Başbakanın konuya ilişkin olarak basında yer bulan sözleri şu şekildedir:

“Her taassup cemiyet hayatı için zararlı neticeler doğurur. Cemiyet hayatında esas değişikliklerin yapılabilmesi evvela taassup zihniyetinin yıkılmasına bağlıdır. Bu hakikatin iyice kavranmış olması neticesidir ki, büyük Atatürk bir takım hazırlayıcı ön inkılaplara başlarken taassup zihniyetiyle mücadele etmek lüzumunu duymuştu. Ezanın Türkçe okunması mecburiyeti de böyle bir zaruretin neticesi olarak kabul edilmelidir. Zamanında çok lüzumlu olan bu mecburiyet ve tedbir, diğer tedbirlerle birlikte bugünün hür Türkiye'sine zemin hazırlamıştır. Ezanın Türkçe okunmasına mukabil, cami içinde bütün ibadet ve duaların din dilinde olması garip bir tezat teşkil eder gibi görünür. Bunun izahı arzettiğim gibi, geçmişteki hadiselerin hatırlanmasına ve taassup zihniyetine karşı mücadele zaruretinin kabul olunmasına bağlıdır. Aradan bunca yıllar geçtikten ve vaktiyle zaruri görülen tedbire artık ihtiyaç kalmadıktan sonra bunda ısrar bu sefer vicdan hürriyetine karşı bir taassup teşkil eder. Şimdi meselenin laiklik ve vicdan hürriyeti bakımından halline sıra gelmiştir” (Aktaran Burçak 1998: 56-57).

25 Demokratların bu girişimi, “ilk iktidar döneminde liberal söyleminin bir yansıması olarak dini konular ve kurumlarla ilgili bazı düzenlemeler yapması” şeklinde ele alınmıştır (Göktepe 2011: 367-368).

26 Metin Toker, konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır. Toker, Arapça ezan konusunun 5 Haziran 1950 günü, DP organı Zafer'de ortaya atıldığını, başyazar Mümtaz Faik Fenik'in, Başbakan Adnan Menderes ile bir mülakat yaptığını ve manşetin “Arapça ezana müsaade ediliyor” şeklinde olduğunu ifade etmiş ve bunun olağan bir gazetecilik olayı olmadığını, o yıllarda başyazarların Başbakanlarla mülakat yapıp, bunu manşete vermediklerini belirtmiştir (1991: 48).

Aynı gün Cumhuriyet'te konunun DP Meclis Grubuna götürülerek, burada alınacak karara göre hareket edileceğine dair Başbakan Menderes'in açıklaması yer almış, kısa süre sonra da 13 Haziran'da yapılan grup toplantısında konu yeniden gündeme getirilmiştir²⁷. Başbakan bu toplantıda, Arapça ezan okunmasını yasaklayan yasanın "bugün için faydasız ve laikliğe de münafi bulunduğunu" ifade etmiş ve bu konunun grupta çözümlenmesini istemiştir (Aktaran Albayrak 2004: 195)²⁸.

Başbakanın açıklamasının siyasal çevrelerde yankıları farklı olmuştur. Demokratların, ibadetin Arapça yapılırken, çağrının Türkçe okunması gerektiğini ileri sürmenin anlamsız olduğunu ve laiklik ilkesinin DP programında belirtildiği gibi anlamak ve uygulamak gerektiğini ifade ettikleri belirtilirken, CHP'lilerin demec karşısında şaşkına döndükleri, laiklik ilkelerine bağlılığını her fırsatta yineleyen demokratların böyle bir karara nasıl vardıklarından acı bir dille söz ettikleri, oy avcılığı amacıyla DP'nin bu kararı aldıklarını ve yeni kararların bunu izleyeceğini düşündüklerini ifade ettikleri bilgisi aktarılmıştır. Bu kaynakta ilginç olan ayrıntı ise, Halkçıların hükümetin bu yolda bir karar almasında Ankara milletvekili vaiz Ömer Bilen ve arkadaşlarının büyük etkisi olduğunu söyledikleri bilgisidir (Karakuş 1977: 166-167).

Bütün bu tartışmalar sürerken, Sıtkı Yırcalı (Balıkesir), Emin Kalafat (Çanakkale) ve Mithat Benker (İstanbul) tarafından Grup Başkanlığına bir önerge verilmiş ve ezan hakkındaki yasal kısıtlamanın Anayasa'nın laiklik ilkesine aykırı olduğu ve bunun kaldırılması için, hükümetin bir yasa tasarısının hazırlanıp, 16 Haziran'dan önce TBMM'ye sunulması istenmiştir (Aktaran Albayrak 2004: 196)²⁹. Bu noktada, kısıtlamanın kaldırılması yönündeki girişimi milletvekilleri yerine, Bakanlar Kurulu üyelerinin yapmasının ilginçliğine ilişkin Ahmad'ın aktardığı bilgi önemlidir. Buna göre; Menderes önergenin Bakanlar Kurulu tarafından verilmesini istemiştir, böylelikle "itibarlı Kemalistlerle" dolu hükümet

27 Metin Toker'e göre, "DP Arapça ezanı tezgahlıyordu. Konu, Meclis grubunda konuşulmaya başlanmıştı bile... Böyle olması doğaldı, çünkü milletvekillerinin çoğu vaktiyle bunun sözü-nü vermiş yerel yöneticilerdi. Şimdi halk kendilerine "Haydi" diyordu" (1991: 48).

28 Tanel Demirel, DP'nin kendine özgü Türk laikliğinden yakındığı noktanın, devletin din üzerindeki kontrolüne karşı çıkmak olmayıp, nüfusun büyük çoğunluğunu (ve DP'nin seçmen tabanının çok büyük bir kesimini) oluşturan Sünni Müslüman kesimin din ve vicdan hürriyeti üzerindeki bazı sınırlamaların kaldırılması olduğunu ifade etmiştir (2011: 115).

29 Tasarı, Menderes Hükümeti'nin TBMM'ye sunduğu ilk tasarı olması bakımından dikkat çekici bulunmuş, bu girişimin DP'nin önceliğinin ne olduğunu ortaya koyduğunu gösterdiği ifade edilmiştir (Nal 2005: 148).

gerici olmakla suçlanmazken yeni meclis böyle suçlanabileceği için, Meclis üyelerinin vermesini tercih edenlere karşı çıkmıştır (1996: 363).

Yasa tasarısının hazırlanması aleyhinde DP Meclis Grubunda hiçbir üye söz almadığı, oy birliği ve alkışlarla kabul edildiği belirtilmiştir. Ezan konusundaki Kayseri milletvekili İsmail Berkok ve 13 arkadaşı ile Tokat milletvekili Ahmet Gürkan'ın hazırladığı yasa tasarısı önerisi, 16 Haziran 1950 günü³⁰, TBMM'ye sunulmuştur (Aktaran Albayrak 2004: 196; Burçak 1998: 57; Türk Ceza Kanununun 4055 sayılı Kanunla değiştirilmiş olan 526'ncı maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun Tasarısı, T.C. Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Tetkik Müdürlüğü 15.06.1950: 1-3)³¹.

Tasarının Meclise sunumunda, Başbakan Adnan Menderes şunları ifade etmiştir:

“Muhterem arkadaşlar; Arapça ezan hakkında Demokrat Parti Meclis Grubunda verilen kararın gazeteler ve radyo ile yayınlanması neticesinde kanuni mâniin kaldırılmış olduğu telâkkisinin hâsıl olması ve bâzı vatandaşların Arapça ezan okuması muhtemel olduğu için bu bapta Hükümetçe Meclise sevk etmiş olduğumuz lâyihanın bugünkü ruznameye alınmasını ve müstacelen müzakere edilmesini yüksek tasvibinize arz ediyorum” (TBMMTD, B: 9, O: 1, 16.06.1950: 181).

Tasarının iktidar için ne denli önemli olduğu tasarıya koyulan “ivedilikle görüşülmesine öncelik verilmesi” isteğinden de bellidir. Oturumu yöneten Meclis Başkanı Fuad Hulusi Demirelli bu durumu da oya sunmuş ve tasarının “ivedilikle” görüşülmesi uygulamasının nasıl gerçekleştirildiğini şu sözlerle açıklamıştır: “... İvedilik teklifi de vardır. İvedilik teklifi, biliyorsunuz ki, kanunun yalnız bir kere müzakere edilip intaç edilmesini tazammun eder” (TBMMTD, B: 9, O: 1, 16.06. 1950:181).

Tasarının Meclise sunulması üzerine en önemli merak noktası, CHP'nin tavrı olmuştur. Cumhuriyet manşetten CHP'nin prensip bakımından tenkit ederek siyasi bir mesele yapmayacağını duyurmuştur. Haberin detaylarında ise, İsmet İnönü'nün muhalefetin görüşünün hazırlanması ile bizzat ilgilendiği ve bir çok CHP'linin Arapça ezan yasağının kaldırılmasına taraftar olduğu bilgisi verilmiştir. Haberde ayrıca CHP'li milletvekillerinin bu desteğinin ardında

30 Rıfki Salim Burçak, tasarının görüşüldüğü günün Ramazan Bayramı'nın arifesine denk geldiğine işaret etmiştir (1998: 57). Oysa, 16 Haziran 1950 günü Ramazanın ilk günüdür (**Son Posta**, 17 Haziran 1950).

31 Fahri Belen, Arapça ezan okuma yasağının kaldırılması yönündeki değişiklik girişiminin “kokteylerle alındığını” ileri sürmüştür (Aktaran Ahmad 1996: 363).

yasağın kaldırılmasına itiraz etmenin muhalefete karşı hoşnutsuzluk yaratacağı endişesi olduğu bilgisi de verilmiştir (**Cumhuriyet**, 16 Haziran 1950: 1). *Son Posta*'da ise CHP'nin tasarıların görüşüldüğü ilk gün CHP'lilerin genel bir aleyhtarlık halinde olduklarını ve konuyu “inkılaba ihanet, irticanın avdeti” çerçevesinde ele alarak, aleyhte bir tavır sergilemeleri gerektiğini belirttiklerini, fakat daha sonra genç CHP milletvekillerinin ezan tasarısının inkılapçılık prensibini zedelemeyeceğini, milliyetçilikle alakasının olmadığını hatta laiklik prensibini zedelediğini söyleyerek itiraz ettiklerini ve bu konuşmaların gruptaki havayı değiştirdiği ifade edilmiştir (17 Haziran 1950: 6).

Arapça ezanın görüşüleceği oturumda ilk olarak CHP'nin lehte mi aleyhte mi konuşacağı konusu sorun teşkil etmiştir. DP'li bir milletvekili lehte yapılacak iki konuşmayı, aleyhte iki konuşmanın izlemesini önermiş, Başkan Fuat Hulusi Demirelli ise, ilk defa kürsüye gelecek muhalefet sözcüsünün aleyhte konuşacağını belirtmiştir. Bunun üzerine, CHP sıralarından “Belli değil... Belli değil...” itirazları gelmiş ve bunun üzerine de sözcü tasarının aleyhinde veya lehinde değil “hakkında” konuşacağını bildirmiştir (**Cumhuriyet**, 17 Haziran 1950; **TBMMTD**, B: 9, O: 1, 16.06.1950: 182; Toker 1991: 49). Halk Partisi grubunun görüşlerini Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu ortaya koymuş ve Eyüboğlu ezan meselesini bir din meselesi olarak değil de, “dil” meselesi olarak gördüklerinin altını çizdiği şu konuşmayı yapmıştır:

“ Bu memlekette millî devlet ve millî şuur politikası Cumhuriyetle kurulmuş ve CHP bu politikayı takip etmiştir. Bu politika icabı olarak ezan meselesi de bir dil meselesi ve millî şuur meselesi telakki edilmiştir. Milli devlet politikası, mümkün olan her yerde Türkçenin kullanılmasını emreder. Türk vatanında ibadete çağırmanın da öz dilimizde olmasını bu bakımdan daima tercih ettik. Türkçe ezan-Arapça ezan mevzuu üzerinde bir politika münakaşası açmaya taraftar değiliz. Millî şuurun bu konuyu kendiliğinden halledeceğine güvenerek Arapça ezan meselesinin ceza konusu olmaktan çıkarılmasına aleyhtar olmayacağız” (Burçak 1998: 57; **Hürriyet**, 17 Haziran 1950; **Milliyet**, 17 Haziran 1950; **Son Posta**, 17 Haziran 1950; **TBMMTD**, B: 9, O: 1, 16.06.1950: 182; **Ulus**, 17 Haziran 1950)³².

Cemal Reşit Eyüboğlu'nun ılımlı üslubunun ardında İsmet İnönü'nün direktifi olduğu belirtilmiştir. Buna göre İnönü, grubunu serbest bırakmıştır (Toker 1991: 49). Fakat tam tersine, CHP Meclis Grubunun, “İnönü'nün bütün

32 Burçak'ın aktardığından farklı olarak Mustafa Albayrak, Cemal Reşit Eyüboğlu'nun bu tasarının partilerin müşterek malı olarak kabul edilmesini önerdiği bilgisini aktarmıştır (Aktaran Albayrak 2004: 196).

etkilemelerine karşın”, yasağın kaldırılmasını olumlu karşıladığının görüldüğü ve hatta grup üyelerinin “neredeyse çoğunluk, Türkçe ezan okumanın bir hata olduğunu itirafa giderek, Demokratların önerisini özlemle onamaya karar verdikleri” iddiası da söz konusudur (Aktaran Albayrak 2004: 196)³³. Bir başka görüşe göre de, Arapça ezan yasağının kaldırılmasına ilişkin CHP’nin grup kararı almamış olması, CHP’nin, devrimlerin parçalanmasına göz yumması ve DP ile işbirliği yapması olarak yorumlanmış, partinin bu tavrının nedeni olarak ise, seçim yenilgisini uygulamış olduğu din siyasetine bağlaması gösterilmiş bu nedenle de CHP’nin, ilerideki seçimlere “yatırım” olması amacıyla, DP’nin Arapça ezan konusundaki girişimine destek verdiğinin söylenebileceğine işaret edilmiştir (Nal 2005: 152)³⁴.

Son Posta, CHP’nin Arapça ezan yasağının kaldırılmasının lehinde oy verişini şu başlıklarla manşete taşımıştır: “Arapça ezan ve kamet aleyhtarları CHP grubunda da yenildi”, “İnkılabı ihanet ve irticaya avdet edebiyatı yapanlar ekalilyette kaldılar”. Haberin içeriğinde ise, CHP’nin lehte oy verişinin hayretle karşılandığı, o güne kadar Arapça ezanı bir inkılabı inkar ve bir irticaya dönüş diye vasıflandırmaktan çekinmezken ve DP’nin ihtirazi kayıtlarına ve inkılapsever taahhütlerine karşın aynı kanaatlerini muhafaza ederken, Mecliste olumlu oy kullanmalarının şaşkınlık verici olduğuna dikkat çekilmiştir (17 Haziran 1950).

Meclis oturumunda söz alan isimlerden biri de Sinan Tekelioğlu’dur. Tekelioğlu konuşmasında ezanın Arapça okunmasının dil meselesi olarak görülemeyeceğinin altını çizmiş ve ezanın Türkçe, ibadetin Arapça yapılmasının yarattığı ikiliğin ortadan kaldırılmasına işaret etmiştir. Milletvekili ayrıca yalnızca Arapça ezan yasağının kaldırılmasının yeterli olmayacağına, dine ait bir çok sınırlamayı bünyesinde barındıran diğer antidemokratik kanunlarında kaldırılması gerekliliğini ifade etmiştir (TBMMTD, B: 9, O: 1, 16.06.1950: 183).

Bütün bu tartışmalar etrafında oturum gerçekleştirilmiş, hükümetin sunduğu tasarı, yapılan oylama sonucunda; DP ve CHP milletvekillerinin “oy birliğiyle” kabul edilmiştir³⁵. Oylamaya CHP Genel Başkanı İsmet İnönü’nün

33 CHP’nin bu tutumu, iktidar ile muhalefetin işbirliği biçiminde yorumlanmıştır (Eraslan 2004: 556).

34 Şunu belirtmekte fayda vardır ki İsmet İnönü tasarıya yaklaşımı olumsuzdur, fakat grubu üzerinde hakimiyet kuramadığı için “serbest” bırakma durumunda kalmıştır. Bu durumda partinin ilk muhalefet deneyiminde hem de kendi çıkardıkları bir kanunu destekleme gibi önemli bir konuda uzlaşma yakalayamaması ve parti liderinin etkisiz duruma düşmesi, partinin birliği ve tutarlılığı açısından kötü bir başlangıç teşkil etmiştir.

35 CHP’nin Mecliste tasarıya karşı çıkmayışı, parti yayın organı *Ulus*’un da uzun süre süren olumsuz propağandaları ile birlikte ele alınarak samimiyezsiz görülmüş hatta CHP milletve-

yanı sıra, aynı partiden Cemal Reşit Eyüboğlu, Cevdet Kerim İncedayı, Yusuf Ziya Ortaç, Hasan Reşit Tankut, katılmamışlardır. Ancak geri kalan CHP'liler olumlu oy kullanmışlardır (Aktaran Albayrak 2004: 197). Bedii Faik, CHP'nin suskunluğunu oturumun hoparlörle halka dinletilmesinin CHP üzerinde baskı oluşturmasına bağlar, çünkü aslında CHP'li vekillerin celsede tasarıya aleyhte konuşmak üzere söz aldıklarını, fakat bu durumu öğrenince vazgeçtiklerini bizzat Avni Doğan'dan öğrenmiştir (2003: 109)³⁶. Böylece Keskin'in ifadesiyle, genel siyaset anlayışı itibarı ile daha liberal ve özgürlükçü bir yaklaşımda bulunan DP, din konusundaki hassasiyetinin bir sonucu olarak, 16 Haziran 1950'de Türkçe ezan yerine Arapça ezan okunmasının önündeki engeli kaldırmıştır (2012: 114).

Son Posta, "Bugünden itibaren ezanın Arapça okunması serbesttir" manşetini kullanmıştır. Spotta ise, "Meclis dün Ceza Kanunundaki ceza hükmünü kaldırdı, kanun Cumhurbaşkanı tarafından tasdik edildi" ifadesi yer almaktadır (17 Haziran 1950: 1)³⁷.

Kanunda yapılan değişiklik, 17 Haziran 1950 tarihinde, Başbakanlık tarafından bütün illere telgrafla bildirilmiştir (**Son Posta**, 17 Haziran 1950:1). Diyanet İşleri başkanı imzalı bir belge, hem ezanın Arapça okunması gerekliliğini vurgulaması, hem de bu uygulamanın sıkı bir şekilde denetleneceğine ilişkin bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir. Belgede ilk olarak ezan ve kametin kitap ve sünnetle sabit, ilmi ve dini bir hakikati olan bir ilam ve ilan olduğunun altı çizilmekte ardından da, kendi dilinin haricinde, en doğru bir tercüme ile de olsa itibarı olmayacağı belirterek Türkçe ezan okunmasının yanlışlığına işaret edilmektedir. Belgede ayrıca, ezanın Arapça yasağının kaldırılmasının halk üzerinde büyük "ferahlık ve hoşnutluk" yarattığını söz edilmektedir. Müftülüklere gönderilen yazıda, bölgelerde Arapça ezan uygulamasına ne zaman başlandığının, ezanı Arapça okumayı bilmeyen müezzinlerin olup olmadığının ve bu tür aksaklıklara karşı ne tür tedbirler alındığının bilgisi sorulmaktadır (**BCA**, 051.33/4.31.12, 25.06.1950).

killerinin tasarının görüşülmesi esnasında "Essalamü aleyküm ve aleykümüssela" diye birbirlerini selamladıkları ve böylelikle alınan kararla alay ettikleri öne sürülmüştür (**Hürriyet**, 17 Haziran 1950: 1, 4).

36 Cem Eroğul ise, geçmiş devre karşı ilk etkili saldırı olarak gördüğü ve vaktiyle gerici tehlikesine karşı alınmış bir sahada ortaya çıktığına işaret ettiği Arapça ezan yasağının kaldırılması konusunda, Halk Partililerin, demagojiye son derece uygun olan bu konuda muhalefet etmekten çekindiklerini ifade etmiştir (1998:101).

37 Cumhurbaşkanı'nın tasarıyı hemen imzalamamasından doğan krizin pek çok kaynaktaki yer aldığı göz önüne alındığında, bu bilgi dikkat çekicidir.

Cumhuriyet, İstanbul müftüsü ile büyük camilerden birinin baş imamı ile görüşmüştür. Müftü, ezanın Arapça ve Türkçe olarak okunmasına taraftar mısınız? sorusuna, ezanın ayrı ayrı dillerde okunmasının bir ahenksizlik meydana getirebileceği, lisanın bozulacağı ve dedikoduya mucib olacağı cevabını vermiştir. Başımam da, hükümetin bu kararını halkın sabırsızlıkla beklediğini, dünyanın her yerinde ezanın Arapça okunduğunu, ezanı Türkçe olarak okuyacak bir müezzin tahmin etmediğini ifade etmiştir (18 Haziran 1950).

Rıfkı Salim Burçak, DP'nin çıkardığı kanunla ezan ve kametin Arapça okunması yolundaki yasağın kaldırıldığını buna karşın kanunda ezanın Türkçe okunması şeklinde bir kısıtlamanın yer almadığını belirtmiş, fakat ülkedeki tek bir camide bile ezanın Türkçe olarak okunmadığı bilgisini vermiştir (1998: 57)³⁸. Cumhuriyet'te çıkan bir haber, ezanın niçin Türkçe de okunmadığını ortaya serer niteliktedir. Haberde ezanın Arapça okunmasının serbest bırakıldığı ve vilayetlere bildirildiği, fakat bütün camilere duyurulamadığından bazılarında Arapça, bazılarında Türkçe okunduğu, bunun üzerine de İstanbul müftülüğünün bekçiler vasıtasıyla öğleye kadar bütün baş müezzinleri durumdan haberdar ettiği ve “ezanın bundan sonra Arapça okunacağını”³⁹ bildirmiştir (**Cumhuriyet**, 18 Haziran 1950:1). Kanun Arapça ezan okunması yasağı kaldırmış olup, Türkçe ezan okunma getirmemekle beraber, bu haberde geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere müezzinlere verilen emir bir tercihten ziyade bağlayıcı bir emir şeklindedir. Gazetelere kanun ile ilgili gelişmeler yansırken de kullanılan ifadeler bu bakımdan anlamlıdır. Örneğin *Ulus* (17 Haziran 1950) “Arapça ezan okuma yasağı kaldırıldı” şeklinde olayı duyururken, *Milliyet* (17 Haziran 1950: 1) ise, “Meclis ezanın Arapça olarak okunmasını kabul etti” sözleriyle okurlarına haberi ulaştırmıştır. Görüldüğü gibi iki ifade arasında önemli bir anlayış farkı söz konusudur.

38 Zürcher'e göre, “Demokratlar iktidara geldikten sonra, CHP'nin dinî duyguların ifadesi üzerindeki kısıtlamaları gevşetme ve Müslüman halkın duygularına ödün verme siyasetini sürdürdüklerini fakat bir yandan da laiklik aleyhtarı eğilimlerle mücadele ettiklerini ifade etmiştir. Zürcher, Demokratların Arapça ezan yeniden yasallaştırdıklarını (ve bir anda ülkedeki bütün camilerde benimsendiğini), din eğitiminin genişletildiğini ve ebeveynlerin, din eğitimi istemek yerine istememeyi bildirmek zorunda kaldılar (toplumsal baskı şüphesiz istememeyi son derece zorlaştırmaktaydı). İmam hatip okulları çoğaldı. Cami inşasında (hükümetin siyaseti sayesinde olduğu kadar kırsal kesimde artan servet sayesinde de) belirgin bir artış vardı ve dinî yayınların satışına yeniden izin verilmişti. Yine de 1950'lerde DP'nin laik devlet anlayışında CHP'ninkinden önemli bir farklılık yoktu” (2000: 339).

39 Metindeki vurgu yazarlara aittir.

Metin Toker de Türkçe ezan okunmamasını verilen talimattaki “okunabilir” yerine “okunacaktır” ifadesinin yer almasına bağlamıştır (1991: 49). Bu yorumu, tek parti döneminde uygulamaya konan ve İslami “Allah” kelimesi yerine “Tanrı” gibi pagan bir kelimenin kullanıldığı Türkçe ezanı yürürlükten kaldırılmış olduğunu, bu konunun ezanın özgün Arapçasıyla okunması gerektiğini, çevrilemeyeceğini öne süren dini bütün Müslümanlar için hayli önemli olduğunu yönündeki görüş (Toprak 2003: 248) ile beraber düşünüldüğünde Toker’in aksine talimatta “okunabilir” gibi bağlayıcılığı olmayan bir ifade yer alsa dahi, halkın bu yönde davranacağı ihtimalinin yüksek olduğu düşünülmektedir. Halkın kanunun çıkması sonrasında gösterdiği tepkiler de göz önüne alındığında bu görüşümüz daha da kuvvetlenmektedir.

Halkın konuya ilişkin tepkisi bir kaynaktan şu sözlerle ortaya konmuştur:

“Köyden kente, o güne kadar sinmiş olan mollalar, bu kararı tekbir sesleriyle karşılıyorlar ve Menderes’e hayır dualar ediyorlardı. Bu ödüncü tutum, dinci çevreleri cesaretlendiriyor, imamlar/vaizler aldıkları bu cesaret ve destekle siyasal içerikli vaazlar vermeye başlıyorlardı. Aslında bu çevreler, Arapça ezan yasağının kalkmasını bile beklemeden, hükümet programının okunmasından hemen sonra harekete geçmişlerdi” (Nal 2005: 152).

Kanunun kabulünün ardından gündeme gelen bir diğer husus da, o güne kadar Arapça ezan okuma suçundan dolayı yargılanmış ve hüküm giymiş kimselerin durumu olmuştur. Kanunun çıkmasıyla beraber ezan okuma suçundan dolayı haklarında takibat yapılmakta olan veya muhakeme edilerek mahkum edilmiş bulunanların hakkında takibatın durdurulacağı ve infaz edilmemiş mahkumiyetler varsa bunların da infaz edilmeyeceği belirtilmiştir. Buna örnek olarak da Mareşal Fevzi Çakmak’ın cenaze merasiminde Arapça ezan okumak ve kamet getirmek işlerinden dolayı haklarında adli soruşturma açılmış bulunan 45 kişi hakkında takibatın durdurulacak olması verilmiştir (**Hürriyet**, 18 Haziran 1950: 1).

Halk arasında genel kabul gören, hatta muhalefet ile iktidar arasında dahi bir uzlaşma bulan Arapça ezan konusu, DP hükümeti ile Çankaya arasında soğuk rüzgarların esmesine yol açmıştır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Arapça ezan yasağının kaldırılması kararına çekimser kaldığı, hatta bu durumun Başbakan Menderes’i de istifaya yönelttiği belirtilmiştir (Birand ve diğerleri 1999: 69). Kanunun Meclis’ten geçmesi ardından, onaylanmak üzere Cumhurbaşkanı Celal Bayar’a gönderilmiştir. Fakat bu noktada şu belirtilmelidir ki, bu süreç kaynaklarda farklı biçimlerde aktarılmaktadır. “İlk güç gösterisi” olarak nitelendirilen, konunun detaylarına bakıldığında, Menderes’in yasanın Ramazana

yetiştirmek için acele ettiğini ve bu yüzden de tasarımı hızlıca Meclis'ten geçirip, onay için Köşk'e göndermesiyle süreç başlamaktadır. Bu noktada olayları krize götüren süreç, Başbakanın konunun bir an önce halli için acele etmesine karşın, konu Köşk'e geldiğinde Bayar'ın ağırdan alma şeklinde bir tutum sergilemesi ile oluşmuştur (Birand ve diğerleri 1999: 73).

Bayar'ın konuyu yavaşlatmasının ardındaki gerekçelerin ne olabileceği noktasını devrin Başbakanı Adnan Menderes'in oğlu Aydın Menderes şu şekilde izah etmiştir:

“Sayın Bayar belki bunu zamansız bulmuş olabilir. Tabii kendisi devletin kuruluşunda bulunmuş bir insan olarak devletin o gün için ortaya konmuş belli ilkelerine sonuna kadar bağlı kalmakta çok kararlı olabilir. Kendisini bir tarafta bir demokratik istek, bir tarafta ise, devletin kuruluş yıllarına göre biraz ters düşebilecek bir uygulama arasında bocalamış hissetmiş olabilir. Yani biraz geciksin, ya da en azından takvimi biraz uzasın diye düşünmüş olabilir. Burada bir istifa olur. Yani “Bu bizim taahhüdümüzdür. Biz bunu yapacağız” şeklinde bir tepki var” (Birand ve diğerleri 1999: 73-74).

Aydın Menderes'in konuşmasında Bayar'ın kararsızlığının ardındaki olası sebepleri izah ederken, “bir istifa olur, yani bu bizim taahhüdümüzdür, biz bunu yapacağız” yönündeki değerlendirmeleri önemlidir. Aydın Menderes, bu sözleri ile Adnan Menderes'in daha önce de belirttiğimiz üzere seçim kampanyaları boyunca halka vermiş olduğu sözü yerine getirmekte kararlı olduğu ve bunun aksi halinde Köşk'e direneceği” bilgisini ortaya koymaktadır.

Cihat Baban ise, Menderes'in Türkçe okunan ezanı Arapçaya çevirterek, Atatürk'ün devrimci cephesinde ilk yarığı açtığını ve Bayar'ın devrimlerden fedakarlık edilmesine katıyen karşı olduğunu, ne denirse densin samimiyetle inkılapçı ve Atatürkçü olduğunu vurgulamış, bununla beraber Menderes'in karşısındaki zaafının da gerçek ve içtenlik dolu olduğundan çok kızmasına hatta “istifa etmeyi düşünmesine” karşın sonunda Menderes'in politik hünerbazlığına teslim olduğu yorumunu yapmıştır (1970: 54). Burada Celal Bayar'ın “istifa etmeyi” düşündüğü yönünde bilgi önemlidir. Kaynaklarda istifa düşüncesi, yalnızca Menderes'in kullandığı bir koz olarak söz edilmiş, Bayar'ın böylesi bir düşünce içinde olduğuna dair bir görüş yalnızca bu kaynakta yer bulmuştur.

Celal Bayar'ın Adnan Menderes'in ısrarlı tutumuna karşın kanunu imzalamaması üzerine Menderes Köşk'ten ayrılmış ve bir müddet ortadan kaybolduktan sonra, istifa mektubunu köşke ulaştırmıştır. Başbakanın istifasına, Bayar'ın çok şaşırıldığı ve hemen kendisini arattığı ve Mersin'de olduğunu öğrenince birkaç

gün ayrı kalmanın iki tarafa da iyi geleceği düşüncesiyle sevindiği belirtilmiştir. Bu noktada Bayar, Menderes'in yakın arkadaşlarını Köşk'e çağırması ve durumu anlatıp, istifa mektubunu iade etmiş ve Menderes'e haber göndermiştir. Bunun üzerine birkaç gün sonra Menderes, Ankara'ya dönmüş ve kendisini havaalanında karşılayan Bayar'ın elini öpmüş, böylelikle konu kapatılmıştır. Arapça ezan yasasının Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması ile yaşanan kriz son bulsa da, bunun devletin zirvesinde bir burukluk doğurduğu bilgisi not düşülmüştür (Birand ve diğerleri 1999: 74). Bir başka kaynakta da, Bayar'ın süreçteki tutumu "Menderes'e söz geçiremeyip, oldu bittiye boğun eğmesi" olarak yorumlanmış ve bu durumun "Bayar aleyhinde fena bir puan olduğu ve sonraları açılan bu gedikten çok su gireceği" belirtilmiştir (Baban 1970: 30)⁴⁰.

Arapça ezan yasağının kaldırılması aydınlar açısından oldukça tepki ile karşılanmış ve 1950 yılında kararın alınmasının ardından toplumda yaşanan bazı eylemler hep bu yasağın kaldırılması ile cesaretlendirildiği temeline oturtulmuştur. Rıfki Salim Burçak anılarında aydınların bu yöndeki yorumlarından bahsetmiş ve aydınların yeni iktidar, işe başlar başlamaz memlekette irtica kapısını araladığı ve Atatürk devrimlerine daha ilk günden ters düştüğü yönündeki görüşlerini aktarmıştır (Burçak 1970: 57). Alınan bu kararı, bir çok açıdan DP için bir dönüm noktası olarak niteleyen bir başka çalışmada da o güne dek DP'ye destek vermiş olan bazı ilerici aydınların "ilk kez" bu karardan sonra DP'den koştukları ifade edilmiştir (Birand ve diğerleri 1999: 73).

Dini çevredeki hareketlenme ile Arapça ezan yasağının kaldırılması arasındaki ilişki başka yazarlar tarafından da kurulmuştur. Örneğin, yasağın kaldırılmasıyla birlikte, DP ile dinci/gelenekçi kesim arasında çok sıcak bir ilişki kurulduğu, DP'nin "dini kurtaran parti" sanını aldığını, ezan ile ilgili düzenlemenin olumlu karşılandığını gören DP'nin dinci/gelenekçi kesime dönük ödünlerini artırarak devam ettirdiği, bu uygulamaların, DP'nin dine fırsatçı bir biçimde yaklaştığını, dini, halkı yanında tutmak, halkın desteğini sağlamak için kullan-

40 Bayar'ın kendi prensipleri ile çelişen durumlarda sessiz kalışının muhalefet yıllarında da olduğuna dair anlatımlar söz konusudur. Cihat Baban konuyla ilgili olarak bizzat kendisinin tanık olduğu bir olayı anlatmıştır. Baban, DP'nin diğer kurucularının oy toplama kaygısıyla vermiş oldukları tavizlerin Celal Bayar'ı DP içinde tesirsiz hale getirdiğini belirttiikten sonra, muhalefet devrinde Zonguldak'taki kongrede bir delegenin, "Kadınlar evlerine dönmelidir" dairelerde bunlara maaş vermek kötülüğü teşvik etmektir. Biz ezan sesiyle uyanmak, ezan sesiyle uyumak istiyoruz" dediğini, Bayar'ın da kendisine "Bu geri ve iptidai insanlarla ne yapacağız" diye sorduğunu, fakat söz sırası kendine geldiği zaman oyları ürkütmemiş olmak için o densiz delegenin haddini bildirmediğini söylemiştir (1970: 31).

dığını, bu çerçevede de dinci/gelenekçi kesimlere ödünler verdiğini gösterdiği ifade edilmiştir (Nal 2005: 168)⁴¹.

Zürcher de, 1950'lerin başından itibaren CHP'nin Demokratların dini siyasal maksatlarla kullandığını diline doladığını, daha sonra da bu temanın giderek daha çok aydın tarafından işlendiğini ifade etmiştir. Demokratların bir dereceye kadar dini siyasal amaçla kullandıklarını düşünen Zürcher, diğerlerinden farklı olarak, DP'lilerin Cumhuriyetin laik niteliğini giderek zayıflatmış oldukları görüşüne katılmamaktadır (2000: 338). Rıfkı Salim Burçak için de bu aşırı bir iddiadır. Ona göre, DP bu yasağı kaldırırken, ezanın Türkçe veya Arapça okutulması ile irtica arasında hiçbir ilişki görmemiş fakat bu sahada kanuni bir zorunluluk koymanın laiklik tatbikatı bakımından aşırı bir müdahale olacağını düşünerek, ibadeti ve onun şekillerini vatandaşın vicdanına bırakmıştır. Burçak ayrıca, bu yasağın kaldırılması ile birlikte, Müslüman Türklerin de, Türkiye'de mevcut azınlıkların sahip buldukları ibadet hürriyetine kavuşmuş olduklarını belirtmiş ve Atatürk'ün diğer sahalarda gerçekleştirdiği inkılaplardan farklı bir tutum takınarak ezan işinde bir kanun çıkarmamış olmasının da manalı olduğunun altını çizmiştir (1998: 57- 58).

Her ne kadar aydınlar ve muhalefet iktidarın almış olduğu kararı bazı kaygı ve endişelerle yorumlamış olsalar da, iktidarın hedefine ulaştığı açıktır. Politikalarını popülist bir çerçevede tutup, halkın isteklerini yerine getirerek oy potansiyelini canlı tutmayı hedefleyen DP'nin amacına ulaştığını hem 1954 seçimleri neticeleri ile hem de halktan yansıyan tepkilerden belli olmuştur. Bu durumu ortaya koyan bir durumu Emin Karakuş şu cümlelerle aktarmıştır:

"... 1954 yılı seçim propagandası gezileri sırasında Başbakan Adnan Menderes'e üç gazeteci arkadaşı eşlik ediyorduk. Ben Sabahattin Sönmez ve Mekki Sait Esen, aynı otomobil içinde Menderes'i izliyor, onun yaptığı konuşmaları gazetemize bildiriyorduk. Otomobilde şoförle birlikte dört kişiydik. Günün belli başlı konuları üzerinde konuşurken, Erzurumlu olduğunu daha sonra

41 "DP hükümeti, din ve vicdan hürriyeti konusunda, dindar/muhafazakar kesim ile Celal Bayar'ın başını çektiği klasik laiklik anlayışını savunanlar arasında bir denge tutturma çabası içindedir. Bir yandan, en azından Sünni kesimin din ve vicdan hürriyeti üzerindeki kısıtlamalar kaldırılırken, diğer yandan da CHP tarzı laiklik anlayışından taviz verilmediği görüntüsü sürdürülmek istenmektedir. Bayar'ın Arapça ezan ve radyolarda Kur'an-ı Kerim okutulmasına muhalefeti üzerinde durmuştuk. Bu anlayış sadece Bayar'a münhasır değildir. Çarşafın yasaklanması için kanun teklifi DP'li üç kadın milletvekilinden gelmiştir. Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes, Said-i Nursi hareketini büyük tehdit olarak görmektedir" (Aktaran Demirel 2011: 138).

öğrendiğim şoför bana döndü: “Bey” dedi, “dikkat ettim, sen bizim partinin aleyhinde bulunuyorsun. Öbür arkadaşların ileri sürdüğü düşüncelere karşısın”. Bunun üzerine şoföre döndüm. “Söylediklerim yalan mı diye sordum”. Şoförün cevabı şu oldu: “Doğru söylüyorsun, doğru söylüyorsun, ama bir şeyi unutuyorsun”, “Neyi” “Değil mi ki, bu parti bize Allahü ekber” dedirtmiş, minarelerimizde bunu bize duyurmuştur, bu bize yeter. Bunun dışında DP ne yaparsa yapsın, hiçbir değeri yoktur. Bizi dinimize kavuşturan bu parti olmuştur. Şimdi kimseden çekinmeden “çok şükür Müslümanım” diyebilirim”. Şoföre söyleyecek bir söz yoktu, onun inancı buydu. DP, Arapça ezanı yeniden okutmaya başlatmakla, oy bakımından çok önemli bir atılımda bulunmuştu” (1977: 167-168).

Konuya ilişkin olarak son bir noktaya daha değinmekte fayda vardır. Ezan konusu bir müddet daha mevzu olmaya devam etmiştir. Örneğin o tarihlere ait belgelerde müezzinlerin ezanı minareye çıkmadan aşağıdan okumalarına ilişkin şikayetler göze çarpmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı müftülüklerle gönderdiği yazı ile ezanın minareden okunmasının zorunlu olmasından dolayı hoparlör tesisatının buna uygun olması gerekliliğinin altını çizmiş ve buna uymayanlar hakkında işlem yapılacağı kati bir dille belirtmiştir (BCA, 051.33/4.31.41, 04.06.1953). Bu bilgilendirmenin üzerine benzer şikayetlerin Anamur’dan alınması üzerine, zorunluluk bölge müftülüğüne tekrar bildirilmiş ve ilgililer uyarılmıştır (BCA, 051.33/4.32.20, 28.02.1956). Anamur beldesinin bir belgede daha konu olduğu, bunda da ikinci vakitlerinin okunma zamanına ilişkin bir uygulama belirsizliğinden söz edilmekte ve ilgililerin “kadim teamülden olan vakitlerde ezanı muntazam okumaları” yönünde uyarılmaları istenmiştir (BCA, 051. 33/4.33.8, 15.6.1959). 1963 yılına ait belgelerde de müezzinlerin ezanı hoparlörle dahi olsa minareden okuması gerektiği hususuna dikkat çekilmektedir. Bu belgelerde farklı olarak minareye çıkmadan ezanı aşağı kısımdan okumadan kaynaklı olarak iç kısımların bakımsız kaldığından söz edilmektedir. Buna ek olarak gelen şikayet göz önünde tutularak sabah ezanı vaktinde sesin ayarlanmasına ilişkin uyarılar bulunmaktadır (BCA, 051.32/4.34.39, 18.05.1963; BCA, 051.33 / 4.34.39, 02.10.1963; BCA, 051.33/ 4.34.40/ 15.10.1963). Bir müddet sonra ise ezan diline ilişkin tartışmalar veya uygulamada karşılaşılan sıkıntılar da gündemdeki yerini kaybetmiştir.

SONUÇ

Ezan bu ülkenin gündemine bir mesele olarak erken Cumhuriyet döneminde girmiştir. Halkın aydınlanması hedefi doğrultusunda girilen toplumun inşa hareketinde din alanı da ele alınmıştır. Fakat bunu yaparken laikliğin çizdiği ana hatlardan ayrılmamış, ibadet özgürlüğü esas alınmıştır. Bu nedenle de ibadete millî toplum oluşturma hedefini ön planda tutmuş ve milliyetçi bir anlayışla hareket ederek, konunun “din meselesi olmadığından dil meselesi olduğunun” altını kuvvetle çizmiştir. Kimi konulardaki gelişebilecek refleksleri çok iyi tahlil edebilen kişiliğinden ötürü de hassas dengeleri gözetmiş, konuya ilişkin diğer konularda olduğu üzere bağlayıcı bir hüküm geliştirmemiştir. Fakat Atatürk’ün ölümünün ardından gelişen zaman diliminde, ardılı olan yönetim konunun üstüne daha katı biçimde eğilmiş, yaşanan bazı gelişmelerin de zemin hazırlaması ile birlikte konunun çerçevesinin hukuki düzlemde belirlenmesine karar verilmiştir. Bu minval üzere, Türk Ceza Kanunu’na eklenen maddelerle, Türkçe ezana muhalif her türlü girişimin hapis ve para cezası ile caydırıcılığı hedeflenmiştir. Her türlü zorlayıcı girişime rağmen halk arasında ezanın Arapça okunması yasağı kabul görmemiş, her kesimden vatandaşlar, her fırsatta ve türlü yollarla öngörülen cezaları da göze alarak bu yasağın hilafına hareket etmiştir. Bu noktada dikkat çeken ise dayanışmacı bir ruh hali ile iktidara karşı ilginç direnme biçimleri geliştirmeleri olmuştur. Tek parti dönemi boyunca, halkın cezaları göze alarak ortaya koyduğu bu itirazi kayıtlar, müspet siyasi bir zemin bulamasa da, siyasete DP’nin dahil olması ile, iktidara duyulan öfke ve bıkkınlığın bir dışı vurumu olarak bu kayıt üzerinden bir ciddi halk muhalefeti neşet etmiştir.

Milletçe benimsenmeyen ve destek verilmeyen bu ve benzeri konuların düzeltilmesine dair halk taleplerini, icraata taşıyacağı sözünü veren Demokratlar bunun oy olarak karşılığını almışlar, ilk girdikleri seçimde parlamento içi muhalefet ve ikinci seçimlerinde de tek başlarına iktidarın sahibi olmuşlardır. Meclis’te muhalefete karşı ezici üstünlüğü olan iktidar istediği konuları rahatlıkla gündeme taşımış ve iktidarda bulunduğu 10 yıllık süre boyunca CHP’li muhalefetin her türlü karşı çıkışlarına, olumsuz yaklaşımlarına rağmen milletin vicdan ve izanında yer bulmayan pek çok hususu ortadan kaldırmışlardır. Kuşkusuz ki, DP iktidarının daha birinci ayı dolmadan, milletin onaylamadığı bir inkılap olan Arapça ezan yasağı da, bunlardan birisi sayılabilir. Fakat burada mühim bir nokta vardır ki, CHP iktidarı döneminde kendi eliyle hazırladığı, katı bir şekilde uyguladığı ve belki de iktidarının son bulmasındaki etkenlerden

biri olan bu kanunun değiştirilmesine siyasi taktik gereği karşı çıkmamıştır. Bu durum da aslında, CHP'nin, çok partili hayatın rekabetçi ve yarışmacı ortamına adapte olduğunu, halkın katılımının önemini fark etmeye başladığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. DP ise bu konudan oldukça kazançlı çıkmıştır. Girdiği ilk iki seçimdeki başarılarında yasağın varlığının; üçüncü seçimi olan 1954 seçimlerinde almış olduğu başarıda ise yasağın kaldırılmış olmasının payını hesaba katmamak mümkün değildir.

Şüphesiz ki, halkın benimsemediği hiçbir inkılap girişiminin arkasındaki baskı ne kadar yüksek olursa olsun yaşamayacağını, tutunamayacağını göstermesi bakımından da Türkçe ezan yasağı ve yasağın kaldırılması süreci çok önemli bir örnek olaydır.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz ve Ahmad, Bedia Turgay, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)**, Birinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.

Ahmad, Feroz (1996), **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, İkinci Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.

Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

Avşar, Zakir, “Demokrat Parti’nin Kuruluşu”, Ankara, **Yeni Forum**, Eylül 1992, s. 41-50.

Avşar, Zakir ve Emre Kaya, Elif, “Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Millî Kalkınma Partisi, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C13, S 2, s.113-132, 2012.

Baban, Cihat, **Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051.33/4.31.3, 22.9.1948.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051. 33/4.31.12, 25.06.1950.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051.33/4.31.41, 04.06.1953.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051.33/4.32.20, 28.02.1956.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051. 33/4.33.8, 15.6.1959.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051.32/4.34.39, 18.05.1963

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051.33 / 4.34.39, 02.10.1963;

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 051.33/ 4.34.40/ 15.10.1963.

Bigat Cerrahoğlu, Piraye, **Demokrat Parti Masalı**, Ad Yayıncılık, İstanbul 1996.

Birand, Mehmet Ali, Çaplı, Bülent ve Dündar, Can, **Demirkırat, Bir Demokrasinin Doğuşu**, 8. Baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.

Burçak, Rıfki Salim, **On Yılın Anıları (1950-1960)**, Birinci Baskı, Nurol Matbaacılık, Ankara 1998.

Dağıstan, Adil, “Laiklik”, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, ed. Temuçin Faik Ertan ve diğerleri, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, s.390-398.

Demirel, Tanel, **Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

Dikici, Ali, "Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 42, 2008, s.161-192.

Eraslan, Cezmi, "Atatürk'ten Sonra Türkiye'nin İç Politikası", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Durmuş Yalçın ve diğerleri (Yazarlar), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s.519- 632.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi**, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1998.

Eroğul, Cem, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, Dördüncü Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s.112-158.

Faik, Bedii, **Matbuat Basın Derken .... Medya**, C 2, 2. Baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2003.

Göktepe, Cihat, "Demokrat Parti Dönemi İç ve Dış Siyasi Gelişmeler (1950-1960)", **Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi, İç ve Dış Politika**, Ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe ve Hüsnü Kaplı, 3. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 2011, s.361-394.

Karakuş, Emin, **40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü İle İşte Ankara**, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1977.

Keskin, Yusuf Ziya, "Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 5, S 1, 2012, s.107-130.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (İngilizceden Çeviren: Prof. Dr. Metin Kıratlı), 8. Baskı, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi, Sayı 8, Ankara 2000.

Nal, Sabahattin, "Demokrat Parti'nin 1950-1954 Dönemi Din Siyaseti", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 60, S 3, 2005, s.137-171.

Öymen, Altan, **Değişim Yılları**, 8. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2004.

Salıhoğlu, M. Latif (22 Nisan 2013). "Ticanî tertibi ve Koruma Kânunu (1)", (İnternet Erişim Tarihi: 16.07.2014), [http:// www.yeniasya.com.tr /yazi_detay .asp ?id=10789](http://www.yeniasya.com.tr/yazi_detay.asp?id=10789).

Şenşekerci, Erkan, **Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)**, 1. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.

TBMM Zabıt Ceridesi, “Türk Ceza Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 1/78, Türk Ceza Kanunu’nun 494 üncü Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında 1/241, ve Türk Ceza Kanunu’nun 18 inci ve 403 üncü Maddelerinin Tadili Hakkında 1/604 Sayılı Kanun Lâyhaları Ve Adliye Encümeni Mazbatası”, Devre: 6, Cilt 18, İçtima: 2, 55. İnikat, 23.05.1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, “Türk Ceza Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 1/78, Türk Ceza Kanunu’nun 494 üncü Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında 1/241 Ve Türk Ceza Kanununun 18 inci ve 403 üncü Maddelerinin Tadili Hakkında 1/604 Sayılı Kanun Lâyhaları Ve Adliye Encümeni Mazbatası”, Devre: 6, Cilt 19, İçtima: 2, 61. İnikat, 02.06.1941.

TBMM Tutanak Dergisi, “Ankara Milletvekillerinin Seçim Tutanakları Hakkında Tutanakları İnceleme Komisyonu Raporu Münasebetiyle Sözleri”, Dönem: 8, Cilt 1, 8. Birleşim, 26.08.1946.

TBMM Tutanak Dergisi, Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüregir’in, İnkılâp Ve Rejim Aleyhinde Yapılan Neşriyat Hakkındaki Sorusuna Adalet Bakanı Şinasi Devrin, Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak ve İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle’nin Sözlü Cevapları”, Dönem 8, Cilt 7 , Toplantı: 2, 11. Birleşim, 26.11.1947.

TBMM Tutanak Dergisi, “Dinleyicilerden Arapça Ezan Okuyanlara Dair, Başkanvekili Feridun Fikri Düşünsel’in Açıklaması”, Dönem: 8, Cilt: 16, Toplantı: 3, 41. Birleşim, 04.02.1949.

TBMM Tutanak Dergisi, “Türk Ceza Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Münasebetiyle Sözleri”, Dönem 8, Cilt 20, Toplantı 3, 104. Birleşim, 08.06.1949.

TBMM Tutanak Dergisi, “Tekke Ve Zaviyelerle Türbelerin Kapatılmasına Ve Türbedarlıklar İle Birtakım Unvanların Meni Ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun”, Dönem 8, Cilt: 20, Toplantı: 3, 106. Birleşim, 10.06. 1949.

TBMM Tutanak Dergisi, “Türk Ceza Kanunu’nun 526’ıncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, Dönem 9, Cilt: 1, Toplantı: Oğ., 9. Birleşim, 16. 06. 1950.

Türk Ceza Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Lâyhası (1/78), S. Sayısı: 186, 15 Nisan 1939.

Türk Ceza Kanunu'nun 4055 Sayılı Kanunla Değiştirilmiş Olan 526 ıncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Tasarısı, T. C. Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Tetkik Müdürlüğü, Sayı: 71 -1626; 15.06.1950: 1-3.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, 1944-1973, DP'nin Altın Yılları**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, 1944 -1973, Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.

Toprak, Binnaz, "Dinci Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, Dördüncü Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s.237-254.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

GAZETELER

Cumhuriyet, Hürriyet, İkdam Gece Postası, Milliyet, Son Posta, Ulus, Vatan ve Yeni Sabah gazeteleri T.B.M.M. Mikro Film Arşivi'nden temin edilmiştir.